

Leszek PAWLIKOWICZ¹
Krzysztof SUROWIEC²

UDZIAŁ RADZIECKICH RESORTÓW „SIŁOWYCH” W „PUCZU SIERPNIOWYM” 1991 ROKU. CZĘŚĆ 2

Niniejszy artykuł jest kontynuacją syntezy dotyczącej roli, jaką odegrały ówczesne radzieckie resorty „siłowe”: Ministerstwo Obrony, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych oraz Komitet Bezpieczeństwa Państwowego, w próbie zamachu stanu podjętej przez członków Państwowego Komitetu do spraw Stanu Wyjątkowego między 19 a 21 sierpnia 1991 r. Wbrew pierwotnym założeniom planistów demonstracja siły poprzez wprowadzenie do większych miast dużej ilości sprzętu wojskowego nie zniechęciła przeciwników puczu do organizowania różnorodnych form protestu, choć stały się one bardziej widoczne dopiero od południa pierwszego dnia puczu. W tej sytuacji główny ciężar działań powinny wziąć na siebie dwa pozostałe resorty – KGB i MWD.

Jednak i w tym przypadku brak skonkretyzowanego planu działania rozpisanego na konkretne formacje i służby aż do poziomu poszczególnych (centralnych oraz terenowych) jednostek organizacyjnych doprowadził do licznych zaniechań, zwłaszcza w pierwszych sześciu godzinach od chwili wprowadzenia stanu wyjątkowego. Trzy z nich miały charakter kluczowy i to one ostatecznie przesądziły o niepowodzeniu puczu

Zastosowane w cudzysłowach określenia, takie jak: działania „filtracyjne”, „zapobiegawczo-profilaktyczne”, „negatywne postawy”, „elementy antyspołeczne” czy „zagraniczne kręgi władzy” – pochodzą z cytowanych w różnych źródłach oficjalnych dokumentów wspomnianych resortów, zwłaszcza KGB. W większości są one nie tylko dosłownie przytoczonymi zwrotami z ówczesnie stosowanego tzw. języka operacyjnego, ale stanowią jednocześnie – tak charakterystyczny dla okresu istnienia Związku Radzieckiego – przykład prymatu sfery ideologii nad całokształtem życia społeczno-politycznego. Należy zarazem zaznaczyć, że w państwach demokracji liberalnej część z nich miała nieco inny, a często nawet absolutnie przeciwny wydźwięk.

W przypadku osób, których imiona, ówczesnie posiadane przez nich stopnie wojskowe oraz pełnione funkcje przedstawiono w pierwszej części artykułu, ograniczono się jedynie do podania nazwisk.

Słowa kluczowe: Ministerstwo Obrony ZSRR, KGB ZSRR, MWD ZSRR, pucz sierpniowy 1991, GKChP

1. ROLA POSZCZEGÓLNYCH RESORTÓW „SIŁOWYCH, W PRZEBIEGU PUCZU W DNIACH 19–21 SIERPNIA 1991 ROKU

Ze względu na fakt, że – według pierwotnych założeń osób kierujących puczem – wraz z wprowadzeniem stanu wyjątkowego większość kluczowych zadań związanych z jego realizacją miała przypaść w udziale wojskowym oddziałom operacji specjalnych

¹ Dr Leszek Pawlikowicz, Zakład Historii Państwa i Prawa, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Rzeszowski, Aleja Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów.

² Mgr Krzysztof Surowiec, Zakład Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, ul. Poznańska 1, 35-084 Rzeszów, tel. 017 8651204, autor korespondencyjny: ks@prz.edu.pl

oraz formacjom ogólnowojskowym znajdującym się w dyspozycji Ministerstwa Obrony, KGB i MWD, jak również ze względu na ich specyfikę – działania te zaprezentowano odrębnie od przedsięwzięć wykonywanych przez pozostałe formacje i służby podległe radzieckim resortom „siłowym”.

1.1. Działania wojskowych oddziałów operacji specjalnych oraz formacji ogólnowojskowych podległych Ministerstwu Obrony, MWD i KGB

Dzień przed puczem, w niedzielę 18 sierpnia o godz. 8.00, marszałek Dmitrij Jazow spotkał się w Ministerstwie Obrony z dowódcą Moskiewskiego Okręgu Wojskowego – gen. płk. Nikołajem Kalininem oraz dowódcą wojsk powietrzno-desantowych – gen. mjr. Pawłem Graczowem³. Podczas rozmowy poinformował ich o możliwym wprowadzeniu stanu wyjątkowego, nakazując zarazem podniesienie gotowości bojowej oraz przygotowanie do redyslokacji do radzieckiej stolicy następujących oddziałów ze składu związków taktycznych resortu, które stacjonowały w pobliżu Moskwy:

- trzech (1., 15. i 236.) pułków strzelców zmotoryzowanych oraz jednego pułku (290.) pancernego ze składu 2. „Tamańskiej” Dywizji Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii;
- trzech (12., 13. i 14.) pułków pancernych gwardii oraz jednego pułku (423.) strzelców zmotoryzowanych ze składu 4. „Kantemirowskiej” Dywizji Pancernej Gwardii;
- trzech (51., 137. i 331.) pułków powietrzno-desantowych gwardii ze składu 106. „Tulskiej” Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii⁴.

Niemal dobę później, w poniedziałek 19 sierpnia o godz. 6.00, na krótkiej odprawie z kadrą dowódczą minister obrony osobiście odczytał treść komunikatu Państwowego Komitetu ds. Stanu Wyjątkowego, po czym wydał instrukcje:

- wsparcia działań mających na celu zaprowadzenie porządku społecznego we współdziałaniu z formacjami MWD;
- wzmocnienia ochrony obiektów wojskowych (zwłaszcza miejsc stałej dyslokacji wojsk oraz magazynów broni, w szczególności jądrowej);
- zorganizowania ochrony siedzib naczelnych organów władzy, ważniejszych budynków użyteczności publicznej oraz środków masowego przekazu;
- nieulegania prowokacjom sił zewnętrznych⁵.

Tego samego dnia postawiono w stan gotowości bojowej również ogólnowojskowe związki taktyczne znajdujące się w dyspozycji pozostałych resortów „siłowych”:

- 103. Dywizję Powietrzno-Desantową Gwardii KGB z Witebska (stacjonującą na terenie Białoruskiego Okręgu Wojskowego);

³ В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор: Версия следствия*, Огонек, Москва 1992, s. 20; J. Brusstar, E. Jones, *The Russian Military's Role in Politics*, Institute for National Strategic Studies-National Defence University, Washington 1995, s. 14; B. Jelcyn, *Notatki prezydenta*, Univ-Comp, Warszawa 1995, s. 74.

⁴ В. Степанков, Е. Лисов, *op. cit.*, s. 20; *FBIS Report, Central Asia-Russia: Procuracy Statement on Army Role in Coup*, „Foreign Broadcast Information Service” 1992/31, s. 24; *Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual, Vol. 15, 1991*, red. T.W. Karasik, Academic International Press, Gulf Breeze 1991, s. 30–31.

⁵ W. Boriew, *Trzy dni. Ostatni wojskowy spektakl epoki komunizmu*, Amber, Warszawa 1992, s. 14, 49; Е. Альбац, *Мина замедленного действия. Политический портрет КГБ*, Русслингт, Москва 1992, s. 258.

- 75. „Nachiczewańska” Dywizję Strzelców Zmotoryzowanych KGB z Nichiczewania (dyslokowaną w Zakaukaskim Okręgu Wojskowym);
- 48. Dywizję Strzelców Zmotoryzowanych KGB ze Smoleńska (w Moskiewskim Okręgu Wojskowym);
- 27. „Sewastopolską” Samodzielną Brygadę Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii KGB z Tiopłego Stanu k. Moskwy (także z Moskiewskiego Okręgu Wojskowego);
- 1. Samodzielną Dywizję Strzelców Zmotoryzowanych Operacyjnego Przeznaczenia MWD im. Feliksa Dzierżyńskiego (OMSDON) z Bałaszychy k. Moskwy (stacjonującą również na terenie Moskiewskiego Okręgu Wojskowego)⁶.

Wprowadzenie jednostek wojskowych poza bramy koszar było niezbędne do wywarcia paralizującego efektu psychologicznego wobec mieszkańców Moskwy. Planiści zakładali bowiem, że demonstracja siły poprzez wprowadzenie do większych miast dużej ilości sprzętu wojskowego zniechęci potencjalnych przeciwników puczu do organizowania jakiegokolwiek oporu. Z kolei brak przelewu krwi dawał nadzieję na łagodniejszą reakcję państw zachodnich⁷.

Mimo wydania przez Jazowa o godz. 9.28 rozkazu postawienia całości sił zbrojnych w stan gotowości bojowej, sygnały napływające od dowódców większości okręgów wojskowych wskazywały na brak jakichkolwiek działań sprzecznych z prawem, dlatego strefy ruchów wojsk w praktyce ograniczono jedynie do największych miast – Moskwy, Leningradu, Kijowa, republik bałtyckich oraz Zakaukazia⁸.

W jednostkach stacjonujących wokół stolicy alarm ogłoszono już o godz. 4.00. Zgodnie z rozkazem dowódcy Moskiewskiego Okręgu Wojskowego od godz. 7.00 rozpoczęły wkraczanie do miasta pododdziały 2. „Tamańskiej” Dywizji Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii, które zajęły dzielnice północne i centralne oraz 4. „Kantemirowskiej” Dywizji Pancernej Gwardii, redyslokowane do dzielnic południowych⁹. Po godz. 8.00 pojawiły się ponadto w centrum Moskwy, podległe Graczowowi, pierwsze pododdziały 106. Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii¹⁰. Żołnierze wystawili posterunki ochronne przed gmachami Ministerstw Obrony i Spraw Zagranicznych, Banku Państwowego, mennicy, poczty głównej, agencji TASS, centrum telewizyjnego Ostankino, redakcji „Izwestii”, centralami łączności telefonicznej oraz telegraficznej, przy głównych placach i mostach, a także na lotnisku Tuszyno. W wielu

⁶ А. Шевякин, *КГБ против СССР. 17 мгновений измены*, Яуза-Эксмо, Москва 2012, s. 414; В. Бакатин, *Избавление от КГБ. Время, события, люди*, Московские Новости, Москва 1992, s. 53.

⁷ В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 82, 88–89, 96; В. Крючков, *Личное дело*, t. 2, Олимп, Москва 1997, s. 180.

⁸ В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 91, 93; W. Boriew, *op. cit.*, s. 14; J. Dunlop, *The August 1991 Coup and Its Impact on Soviet Politics*, „Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 101, 111; А. Цыганок, *Белодомовские мифы августа 1991 г.*, Polit.ru 18.08.2006, http://polit.ru/article/2006/08/18/mify_1991/.

⁹ *FBIS Report, Central Asia: Procuracy Statement on Army Role...*, s. 24; *Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual*, s. 31; В. Степанков, Е. Лисов, *op. cit.*, s. 108; W. Boriew, *op. cit.*, s. 14, 49; А. Цыганок, *op. cit.*

¹⁰ *FBIS Report, Central Asia: Procuracy Statement on Army Role...*, s. 24; *Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual*, s. 30.

miejscach wstrzymano ruch kołowy¹¹. Nieopodal Prospektu Kalinina, pod osiemnastopiętrowym gmachem Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR (tzw. Białym Domem), gdzie od rana przybywały coraz liczniejsze grupki ludzi, znalazły się pododdziały dywizji „Tamańskiej”, a od godz. 13.50 także jednostki powietrzno-desantowe¹². Z kolei wokół Kremla zajęła miejsce, podległa MWD, 1. samodzielna dywizja strzelców zmotoryzowanych specjalnego przeznaczenia im. Feliksa Dzierżyńskiego (tzw. OMSDON). Wewnątrz murów wspomagał ją „kremlowski” pułk ochrony KGB¹³. W południe pierwszego dnia puczu liczbę żołnierzy Armii Radzieckiej wyprowadzonych bezpośrednio na ulice Moskwy szacowano na około 4600. Do tego dochodziło około 15 000 ze specjalnych jednostek MSW i KGB. Reszta pozostała w koszarach (tab. 1)¹⁴.

Znacznie lepiej przedstawiała się sytuacja w Leningradzie. Choć przed południem zaczęły wkraczać tam wojska 36. Brygady Desantowo-Szturmowej z Garbołowa (w Leningradzkim Okręgu Wojskowym), jak również – przybyłe drogą lotniczą z Pskowa (poprzez lotnisko w Siwierskim) – pododdziały 104. pułku powietrzno-desantowego 76. „Czernichowskiej” Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii (także stacjonującej w Leningradzkim Okręgu Wojskowym), dzięki szybkiej reakcji przybyłego z Moskwy mera, Anatolija Sobczaka, i osiągnięcia tymczasowego porozumienia z dowódcą Leningradzkiego Okręgu Wojskowego, gen. płk Wiktorem Samsonowem zostały one zatrzymane, a następnie wycofane na przedmieścia. Mimo braku pewności co do dalszego rozwoju sytuacji na wezwanie władz miasta młodzi mieszkańcy przystąpili do budowy barykad¹⁵. Poza Moskwą i Leningradem, pierwszego dnia puczu odnotowano następujące ruchy wojsk:

- 37. Brygada Desantowo-Szturmowa z Czerniachowska (stacjonująca na terenie Nadbałtyckiego Okręgu Wojskowego) zajęła wczesnym rankiem lotnisko w Rydze;
- 234. pułk powietrzno-desantowy ze składu wspomnianej 76. „Czernichowskiej” Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii (stacjonującej w Leningradzkim Okręgu Wojskowym) rano opanował lotnisko w Tallinie;
- pododdział 103. „Witebskiej” Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii KGB z Witebska dokonał o godz. 11.30 zajęcia wieży telewizyjnej w Kownie;

¹¹ E. Альбац, *op. cit.*, s. 258; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 103–104, 111; *FBIS Report, Central Asia: Procuracy Statement on Army Role...*, s. 24; *Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual*, s. 30.

¹² B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 92.

¹³ J.P. Lehrke, *The Transition to National Armies in the Former Soviet Republics 1988–2005*, Routledge, Abington – New York 2013, s. 102–103; W. Boriew, *op. cit.*, s. 36.

¹⁴ Н. Леонов, *Крестный путь России 1991–2000*, Русский Дом, Москва 2002, s. 21; W. Boriew, *op. cit.*, s. 54; J. Dunlop, *op. cit.*, s. 108.

¹⁵ *FBIS Report, Central Asia: Procuracy Statement on Army Role...*, s. 27; А. Ленский, М. Цыбин, *Советские сухопутные войска в последний год Союза СССР. Справочник*, Санкт-Петербург 2001, s. 225; В. Феськов, К. Калашников, В. Голиков, *Советская Армия в годы «холодной войны» (1945–1991)*, Изд. Томского университета, Томск 2004, s. 105, 106; J. Dunlop, *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire*, Princeton University Press, Princeton–Chichester 1993, s. 234–235; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 23, 33; A. Sobczak, *Przed upadkiem. Wspomina mer Petersburga*, PWN, Warszawa 1992, s. 254–258; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 433–434.

- 38. Brygada Desantowo-Szturmowa z Brześcia (stacjonująca na terenie Białoruskiego Okręgu Wojskowego) została przerzucona drogą lotniczą na jedno z podkijowskich lotnisk wojskowych, a 23. Brygada Desantowo-Szturmowa z Kremenczug na Ukrainie (stacjonująca w Kijowskim Okręgu Wojskowym) przedefilowała rano przez miasto swojej stałej dyslokacji, dokonując otwartej demonstracji siły;

- 21. Brygada Desantowo-Szturmowa z Kutaisi w Gruzji (stacjonująca na terenie Zakukaskiego Okręgu Wojskowego) zajęła rano lotnisko w Wiziani nieopodal Tbilisi;

- okręty Floty Bałtyckiej ZSRR rozpoczęły o godz. 14.00 blokadę portu w Kłajpedzie¹⁶.

Reakcja sił zbrojnych na antykonstytucyjne działania Państwowego Komitetu ds. Stanu Wyjątkowego nie była jednak – ku zdumieniu przywódców puczu – jednolita. Wieczorem 19 sierpnia było już wiadomo, że jednoznaczne poparcie dla ich działań odmówili: dowódca Wojsk Lotniczych – gen. płk Jewgienij Szaposznikow oraz jego zastępca, dowodzący lotnictwem strategicznym – gen. płk Igor Kaługin. Wyrażną neutralność zadeklarowali natomiast głównodowodzący Strategicznych Wojsk Rakietowych – gen. armii Jurij Maksimow, jak również głównodowodzący Marynarką Wojenną – adm. floty Władimir Czenawin i dowódca Floty Pacyfiku – adm. Giennadij Chwatow¹⁷.

Około 1500 oficerów, głównie w stanie spoczynku, zdecydowało się stawić przed gmachem Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR, gdzie od godziny 10.30 przebywał ówczesny prezydent Rosyjskiej FSRR – Borys Jelcyn¹⁸. Sześć godzin później nominował on byłego zastępcę szefa Sztabu Generalnego i szefa Wojsk Łączności, gen. płk Konstantina Kobieca na naczelnika obrony Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR¹⁹.

¹⁶ Zob. В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 125; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 93; *FBIS Report, Central Asia: Procuracy Statement on Army Role...*, s. 27; Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомские мифы...*; А. Ленский, М. Цыбин, *Советские сухопутные войска...*, s. 223, 225, 228; В. Феськов, К. Калашников, В. Голиков, *Советская Армия...*, s. 101, 105, 106; I. Oldberg, *The August Coup and the Soviet Armed Forces*, „Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual” 1991/15, s. 92; Фонд «Имени Дмитрия Комаря: *Силы ГКЧП* (http://kfond.org/blog/103_silu_gkchp.html).

¹⁷ Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомские мифы...* (http://polit.ru/article/2006/08/18/mify_1991/); В. Potyrała, Н. Szczegóła, *Czerwoni marszałkowie. Elita Armii Radzieckiej 1935–1991*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Т. Kotarbińskiego, Zielona Góra 1997, s. 289; В. Potyrała, W. Szlufik, *Koniec mitu o niezwyciężonej Armii Radzieckiej (lata siedemdziesiąte-dziewięćdziesiąte)*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, Częstochowa 2001, s. 121, 130, 161; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, „Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 109, 111–112.

¹⁸ А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 418; Фонд «Имени Дмитрия Комаря: *Формирование обороны штаба* (http://kfond.org/blog/107_nachalnik_operativnogo_otdela_shtaba_oboronu_doma_sovetov_vspominaet_kak_moskva_-chut_ne_stala_stalingradom_-1942.html); В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 96–97. Jelcyn wyjechał do Moskwy ze swojej dachy w Usowie ok. godz. 9.50. Zob. А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 418.

¹⁹ Jego zastępcą został: gen. mjr Paweł Czernyszew (z MWD). Ponadto z Kobiecem ściśle współpracował płk Aleksandr Całko, deputowany do Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR, sprawujący w niej zarazem funkcję zastępcy przewodniczącego Komisji Obrony. Zob. Фонд «Имени Дмитрия Комаря: *Формирование...*, (http://kfond.org/blog/107_nachalnik_operativnogo_otdela_shtaba_oboronu_doma_sovetov_vspominaet_kak_moskva_-chut_ne_stala_stalingradom_-1942.html); В. Taylor, *The Soviet Military and the Disintegration of the USSR*,

Podległym mu sztabem kierował natomiast gen. mjr rez. KGB – Aleksandr Sterligow²⁰. Nowa struktura niemal natychmiast zaczęła pozyskiwać informacje o przegrupowaniach poszczególnych jednostek, a także planowanych operacjach. Źródłem był nasłuch radiostacji oraz sprzeciwiający się zamachowi oficerowie Armii Radzieckiej (najczęściej średniego szczebla), którzy – formalnie pełniąc służbę w formacjach wykonujących rozkazy GKChP – z własnej inicjatywy próbowali nawiązać kontakt z ludźmi Jelcyna. Dzięki temu obrońcy dysponowali między innymi profesjonalnymi mapami dostarczonymi ze Sztabu Generalnego, na które systematycznie nanoszono wszelkie zmiany sytuacji. Na dachu zainstalowano specjalne pręty mające uniemożliwić lądowanie śmigłowców z żołnierzami oddziałów specjalnych. Jeszcze wcześniej (do godz. 14.00) zdołano wznieść wokół budynku 16 barykad z kostki brukowej i złomu, a w rejonie Prospektu Kalinina i Sadowego Kolca – zablokować ulice trolejbusami²¹.

Wieczorem o godz. 19.00 p.o. szefa sztabu batalionu czołgów z dywizji „Tamańskiej” stojących w pobliżu „Białego Domu”, mjr Siergiej Jewdokimow, po rozmowie z ówczesnym wiceprezydentem Rosyjskiej FSRR – gen. mjr. Alekandrem Ruckojem, zmienił sposób rozmieszczenia stojącej najbliżej kompanii (obejmującej 10 czołgów) z ofensywnego na defensywny. Oświadczył zarazem, że nie tylko nie wykona rozkazu otwarcia ognia do cywilów, lecz – w razie ataku – stanie po ich stronie²².

Jednym z elementów przygotowań do ostatecznej rozprawy ze stronnikami Jelcyna zgromadzonymi wokół gmachu Rady Najwyższej było uprzednie zajęcie dogodnych pozycji do ataku przez pododdziały powietrzno-desantowe. W tym celu zastępca dowódcy

---

„Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 51–52; C. Шальнев, *Кто развалил СССР*, Грааль, Москва 2001, s. 293.

²⁰ Początkowo w jego skład weszli: ppłk Giennadij Jankowicz (z KGB) jako naczelnik wywiadu, płk Iwan Bojko (z MWD) pełniący funkcję naczelnika ochrony, mjr Igor Astachow (z KGB) będący naczelnikiem służby uzbrojenia, kpt pierwszej rangi Giennadij Zacharow (z KGB) w charakterze komendanta budynku oraz płk. Władimir Gołubczikow (z sił powietrznych resortu obrony) odgrywający rolę naczelnika służby medycznej. Tego samego dnia wieczorem zorganizowano z przybywających wciąż oficerów resoru obrony: Wydział Operacyjny (z naczelnikiem płk. Anatolijem Cyganokiem), Wydział Lotniczy (z naczelnikiem gen. mjr. Jurijem Tołstuchinem), Służbę Inżynieryjną (z naczelnikiem płk. Aleksiejem Zajcewem), Wydział Administracyjny i Zabezpieczenia Informacji (z naczelnikiem st. lejtn. rez. Aleksandrem Czebotarijewem) oraz Wydział Współdziałania z Ministerstwem Obrony ZSRR i Moskiewskim Okręgiem Wojskowym [sic!] (z naczelnikiem kpt. pierwszej rangi Aleksandrem Sieminem). Z kolei na dowódcę pospolitego ruszenia zgromadzonego wokół „Białego Domu” mianowano płk. Zakirzona Kadyrowa. Zob. szerzej: Фонд Имени Дмитрия Комаря: *Формирование штаба обороны* (http://kfond.org/blog/107_nachalnik_operativnogo_otdela_shtaba_oboronu_doma_sovetov_vspominaet_kak_moskva_-chut_ne_stala_stalingradom_-1942.html).

²¹ Mapy Moskwy i Obwodu Moskiewskiego dostarczył w godzinach przedpołudniowych 20 sierpnia referent szefa Sztabu Generalnego ZSRR, Aleksandr Szarawin. Ponadto dzięki pomocy oficerów z Głównego Zarządu Ochrony Porządku Publicznego MWD pozyskano plany „Białego Domu”. Zob. szerzej: Фонд «Имени Дмитрия Комаря: *Формирование...* (http://kfond.org/blog/107_nachalnik_operativnogo_otdela_shtaba_oboronu_doma_sovetov_vspominaet_kak_moskva_-chut_ne_stala_stalingradom_-1942.html); B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 104, 107, 113; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 30; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem. Upadek imperium radzieckiego*, Rebis, Poznań 1998, s. 469.

²² J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 218; B. Taylor, *The Soviet Military...*, s. 46; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 9, 30, 70; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 111; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 463.

wojsk powietrzno-desantowych ds. przygotowania bojowego – gen. mjr Aleksandr Lebiedź – wydał wieczorem załogom 22 transporterów opancerzonych 2. batalionu 137. „Riazańskiego” Pułku 106. Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii rosyjskie flagi, co miało im zapewnić bezpieczny przejazd przez barykady i redyslokację w pobliżu „Białego Domu”. Jednak obrońcy, ostrzeżeni przez kilku oficerów z Ministerstwa Obrony, nie przepuścili pojazdów²³. Dopiero mediacja Ruckoja, który nie chciał dopuścić do otwarcia ognia i wywołania trudnej do opanowania eskalacji konfliktu, doprowadziła do wydania przez Jelcyna zgody na przejazd ośmiu transporterów opancerzonych po zapewnieniu, że siły te nie będą użyte do ewentualnego szturmu²⁴. Jednak w przeciwieństwie do plutonu czołgów Jewdokimowa, w pobliżu żołnierzy podległych Lebiedziowi na wszelki wypadek rozmieszczono około 300 weteranów z byłych jednostek walczących w Afganistanie. Ponadto w „Białym Domu” przebywała nieliczna ochrona prezydencka dysponująca 60 karabinami maszynowymi, 100 pistoletami oraz 5 nadajnikami, 300-osobowy pododdział rosyjskiej milicji uzbrojony w AKS-y oraz około 2000 ochotników wywodzących się spośród byłych oficerów i pracowników ochrony²⁵. Mimo obecności tych sił zdawano sobie sprawę, że zdobycie budynku nie jest trudnym celem dla oddziałów specjalnych. Decydującym czynnikiem były natomiast stojące na zewnątrz tłumy ludzi, których liczba w nocy z 19 na 20 sierpnia sięgnęła około 15 000²⁶. Strefę obrony podzielono zatem na sektory zewnętrzne i wewnętrzne, a na najbardziej prawdopodobnych kierunkach potencjalnego ataku wzniesiono w ciągu nocy i rano dodatkowe barykady²⁷. Innym potencjalnym zagrożeniem byli strzelcy wyborowi. W samym tylko hotelu „Mir” zlokalizowano aż 37 stanowisk snajperskich. Jednak zorientowawszy się, że zostali namierzeni, snajperzy wycofali się z budynku²⁸.

Nazajutrz we wtorek 20 sierpnia o godz. 9.00 GKCzP dokonał analizy sytuacji. W sporządzonym dla Kriuczkowa raporcie oficerowie KGB wyszczególnili 11 poważnych zaniechań popełnionych przez puczystów i podległe im siły w ciągu ostatnich trzydziestu godzin operacji. W rezultacie komitet podjął decyzję o przeprowadzeniu szturmu gmachu Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR oraz mianował gen. płk. Nikołaja Kalinina komendantem Moskwy²⁹.

Przed południem, o godz. 11.30, Lebiedź, obawiając się „demoralizującego” wpływu demonstrantów na swoich żołnierzy, zdecydował się na wycofanie sprzed „Białego Domu” ośmiu transporterów, które poprzedniego wieczora zostały tam rozmieszczone.

²³ B. Taylor, *The Soviet Military...*, s. 46; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 108; idem, *The Rise of Russia...*, s. 241; Polit.ru: A. Цыганок, *Белодомовские мифы...* (http://polit.ru/article/2006/08/18/mify_1991/); B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 117–118.

²⁴ Polit.ru: A. Цыганок, *Белодомовские мифы...* Ostatecznie transportery przybyły pod „Biały Dom” o godz. 22.00. Zob. W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 31.

²⁵ Polit.ru: A. Цыганок, *Белодомовские мифы...*; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 43, 45, 129; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 243; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 38.

²⁶ Jeszcze o godz. 1.00 w nocy przed parlamentem znajdowało się około 10 000 ludzi, jednak dwie godziny później liczba demonstrantów wzrosła do 15 000. Zob. W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 36; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 114.

²⁷ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 38, 129.

²⁸ Ibidem, s. 130; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 115.

²⁹ B. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 156–159; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 443–445; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 119; B. Taylor, *The Soviet Military...*, s. 47.

Pół godziny później rozpoczął się nieopodal, z udziałem Jelcyna i Ruckoja, trzygodzinny wiec, na który przybyło około 200 000 mieszkańców Moskwy³⁰.

Pod presją GKChP wczesnym popołudniem w Ministerstwie Obrony odbyła się narada wyższych oficerów sił zbrojnych, MWD i KGB. Oprócz Jazowa, Moisiejewa, Aczałowa, Wariennikowa, Kalinina, Graczowa, Lebidzia i Gruszki uczestniczyli w niej między innymi dotychczasowy doradca prezydenta ZSRR ds. wojskowych – marsz. Siergiej Achromiejew, pierwszy zastępca ministra spraw wewnętrznych – gen. płk Borys Gromow, pierwszy zastępca przewodniczącego KGB – gen. płk Gienij Agiejew, dowódca antyterrorystycznego oddziału „A-7” („Alfa”) z 7. Zarządu KGB – gen. mjr Wiktor Karpuchin oraz dowódca oddziału dywersyjnego „W” („Wypieł”) z 1 Zarządu Głównego KGB – płk Borys Bieskow³¹. Obrady prowadził Aczałow, który rozkazał Karpuchinowi doprowadzić do zajęcia „Białego Domu” i opanowania sytuacji w mieście. Ustalono, że szturm odbędzie się w nocy z wtorku na środę (z 20 na 21 sierpnia) o godz. 3.00. W tym celu, oprócz macierzystej jednostki, podporządkowano mu: wspomniany oddział „W”, oddział antyterrorystyczny „Wołna” z Zarządu KGB ds. Moskwy i Obwodu Moskiewskiego, znajdującą się w dyspozycji KGB 27. „Sewastopolską” Samodzielną Brygadę Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii, całą 1. Dywizję OMSDON-u, jednostki moskiewskiego OMON-u, eskadrę śmigłowców szturmowych, a także mające przybyć najbliższej nocy dwa (217. i 299.) gwardyjskie pułki ze składu 98. „Świrskiej” Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii (z Bołgradu w Odesskim Okręgu Wojskowym) oraz jeden z pułków 103. „Witebskiej” Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii KGB (z Białoruskiego Okręgu Wojskowego). Ponadto Wariennikow zaproponował przekazanie trzech kompanii czołgów z Dywizji „Tamańskiej”³². Według planu, oznaczonego kryptonimem „Grom”, pododdziały 1. Dywizji OMSDON-u we współdziałaniu z dwoma pułkami „Świrskiej” Dywizji Powietrzno-Desantowej miały otoczyć gmach Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR i zamknąć pierścień blokady. Zadanie przebiccia przejścia w barykadach oraz rozproszenia tłumu (za pomocą gazu i armatek wodnych) miało przejąć jednostkom OMON-u, a także trzem kompaniom czołgów, natomiast do bezpośredniego szturmu „Białego Domu” (z wykorzystaniem śmigłowców szturmowych i bojowych wozów piechoty) wyznaczono elitarne oddziały KGB: „Alfy”, za którą miały się posuwać grupy „Wypieł” oraz „Wołna”. Celem „Alfy” miało być zatrzymanie przebywającego na czwartym piętrze Jelcyna i przewiezienie go do miejsca internowania na stacji Zawidowo. Zadaniem „Wypieła” było natomiast zlikwidowanie wszelkich punktów oporu. Z kolei dziesięcioosobowe zespoły „Wołny” miały prowadzić działania

³⁰ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 38, 55; Polit.ru: A. Цыганок, *Белодомовские мифы...*

³¹ Spotkanie rozpoczęło się po godz. 14.00 w gabinecie zastępcy ministra obrony, Aczałowa. Zob. J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 243; Polit.ru: A. Цыганок, *Белодомовские мифы...*; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 160-162; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 54-55; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 123-124; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 465-466. Oddziały „A-7” i „W” postawiono w stan podwyższonej gotowości bojowej jeszcze 17 sierpnia, a 19 sierpnia od około godz. 4.00 (na dwie godziny przed formalnym wprowadzeniem stanu wyjątkowego) znajdowały się już w pełnej gotowości do realizacji zadań. Zob. Е. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 256; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 106; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 27; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 418.

³² W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 49-50, 52, 54; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 120, 123-124; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 243-244; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 160-162; *FBIS Report: Central Asia...*, s. 24; Polit.ru: A. Цыганок, *Белодомовские мифы...*

„filtracyjne” wobec wszystkich pozostałych osób znajdujących się w budynku. Przewidywany czas akcji szacowano na około 15 minut³³. W celu ograniczenia dopływu kolejnych demonstrantów w pobliże siedziby Rady Najwyższej komendant Moskwy został upoważniony do ogłoszenia o godz. 21.00 rozkazu o wprowadzeniu w mieście godziny milicyjnej począwszy od godz. 23.00 do 5.00 rano³⁴.

Późnym popołudniem (ok. godz. 17.30) żołnierze rozpoznania z grup „A-7” i „W” w cywilnych ubraniach dokonali starannego rekonesansu terenu wokół „Białego Domu”. Zdali sobie sprawę, że z powodu uprzedniego niezdecydowania GKCzP liczba ludzi zgromadzonych przed budynkiem wzrosła w ciągu ostatnich kilkunastu godzin kilkakrotnie (po południu oceny mówiły o liczbie od 40 000 do 70 000, w tym ok. 5000 uzbrojonych w broń palną). Planowana akcja była zatem spóźniona co najmniej o dobę. W rezultacie zarekomendowali swym dowódcom odwołanie operacji, gdyż szansa pochycenia żywego Jelcyna była w takich warunkach bardzo nikła. Operacja mogła przedłużyć się do 50 minut, a przewidywane straty prawdopodobnie wyniosłyby tysiąc osób z obu stron, w tym połowę stanu grupy „A-7”. Podobnego zdania byli Karpuchin, Bieskow, Lebedź oraz Gromow³⁵.

Wydaje się, że zmniejszające się szanse na szybką i możliwie bezkrwawą pacyfikację coraz liczniej reprezentowanych przed gmachem Rady Najwyższej zwolenników Jelcyna miały istotny wpływ na spadające morale oficerów sił zbrojnych. Drugiego dnia puczu po południu w sztabie Sterligowa oceniano, że działania GKCzP popierało wówczas około 45–50% kadry oficerskiej Moskiewskiego Okręgu Wojskowego, około 20–25% było im przeciwnych, reszta zaś przyjęła postawę wyczekującą³⁶.

Mimo to, w celu realizacji planu „Grom”, wprowadzono do centrum Moskwy znajdującą się w dyspozycji KGB 27. „Sewastopolską” Samodzielną Brygadę Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii, która przez kilka następnych godzin obsadzała ulice dochodzące do Placu Maneżowego. Jednak bardzo szybko okazało się, że znaczna część służących w niej żołnierzy otwarcie zaczęła deklarować poparcie dla Jelcyna³⁷.

Także w Leninradzie na rozkaz „zaprowadzenia porządku” w mieście oczekiwało około 1500 żołnierzy z 36. Brygady Desantowo-Szturmowej, którzy zajęli budynek jednego z wojskowych instytutów badawczych. Ponadto w kierunku miasta od wczesnego rana ponownie przemieszczało się około 150 bojowych wozów desantowych ze 104. pułku powietrzno-desantowego (z 76. Dywizji Powietrzno-Desantowej Gwardii). W

³³ B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 123–124; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 54, 56; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 243–246; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 160–161; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 465–466.

³⁴ *FBIS Report: Central Asia...*, s. 24; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 42–43, 45.

³⁵ В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 171–174; B. Taylor, *The Soviet Military...*, s. 47; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 54–57; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 120–121; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 466, 471–472; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 440–441.

³⁶ Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомовские мифы...*

³⁷ M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 467–468; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 441. Mimo że Dobbs nie podał nazwy i numeru jednostki, to wspominał, że jej stałym miejscem dyslokacji były koszary w Tęplym Stanie, gdzie poza wspomnianym już związkiem taktycznym nie stacjonował żaden inny oddział podległy resortom „siłowym”.

oczekiwaniu na interwencję mieszkańcy rozpoczęli formowanie ochotniczych oddziałów samoobrony³⁸.

W innych rejonach kraju również przygotowywano się do ostatecznej rozprawy z demonstrantami:

- kolumna około 100 czołgów, należących prawdopodobnie do przeformowywanej 144. „Jelnińskiej” Dywizji Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii, o godz. 17.00 wjechała na przedmieścia Tallina;
- kilka dywizji Kijowskiego Okręgu Wojskowego przegrupowano wieczorem na przedmieścia Kijowa³⁹.

Od godz. 20.00 w radzieckiej stolicy rozpoczęło się przegrupowywanie wojsk w celu zajęcia pozycji wyjściowych do ataku na „Biały Dom” (między innymi przegrupowano wówczas na kilka godzin do koszar w Tiopłym Stanie „Sewastopolską” Samodzielną Brygadę Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii)⁴⁰. Jednocześnie, ubrany po cywilnemu, Lebieź osobiście ostrzegł sztab obrony o planie szturmu, określając zarazem czas jego realizacji⁴¹. O godz. 21.30 Karpuchin i Bieskow przedstawili Agiejewowi prośbę o odwołanie operacji⁴². Jednocześnie w sztabie obrony Jelcyna gorączkowo analizowano sygnały o możliwym użyciu gazów paraliżujących oraz generatorów psychotronicznych⁴³. Jednak dwie godziny później dowódca grupy „A-7”, po uprzednim zamknięciu ok. godz. 22.45 radiostacji „Echo Moskwy”, nie otrzymawszy żadnych bezpośrednich rozkazów dotyczących ataku, zdecydował się skierować jednostkę do koszar. W tym samym czasie również Graczow poinformował wysłannika prezydenta Rosji, że nie dopuści do przelewu krwi⁴⁴.

Do starcia doszło jednak około godziny 23.50 przy tunelu pod skrzyżowaniem Sadowego Kolca z Placem Smoleńskim, gdzie z sześciu bojowych wozów piechoty dywizji „Tamańskiej” oddano strzały ostrzegawcze, raniąc przypadkowo dwoje ludzi próbujących przeszkodzić w próbie sforsowania barykady. Czterdzieści minut później inny BWP rozjechał gąsienicami stojących nieopodal trzech mężczyzn usiłujących dostać się na pancerz, by zasłonić otwory strzelnicze pojazdu. Dopiero po podpaleniu przez „Afgańców” butelkami z benzyną dwóch BWP orazniemal wszystkich trolejbusów tworzących barykadę napastnicy ostatecznie zrezygnowali z próby przedarcia się i wycofali w kierunku Prospektu Kalinina. Po godz. 1.30 w rejonie Placu Smoleńskiego

³⁸ J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 111; idem, *The Rise of Russia...*, s. 236; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 37.

³⁹ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 42.

⁴⁰ M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 468; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 441.

⁴¹ В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 175; *FBI Report: Central Asia...*, s. 25; Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомовские мифы...* По рuczu gen. Kобiec przyznał, że dysponował kopią szczegółowego planu ataku na budynek Rady Najwyższej w nocy z 20 na 21 sierpnia 1991 r. Zob. W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 45, 132.

⁴² В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 174; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 55.

⁴³ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 42, 45; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 113.

⁴⁴ M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 473, 476; С. Шальнев, *Кто развалил СССР...*, s. 292; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 175; Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомовские мифы...*

znów było spokojnie⁴⁵. Nerwowa atmosfera zapanowała natomiast ponownie wokół położonego o pół kilometra na północ „Białego Domu”, gdzie około 50 000 ludzi zgromadzonych przed budynkiem nadal oczekiwało rychłego szturm. Mimo wycofania „Alfy” do koszar i biernej postawy Dywizji OMSDON-u, przed północą wyruszyła znowu do Moskwy „Sewastopolska” Brygada KGB, która nieoczekiwanie – w związku z wyczekującą postawą Gromowa (działającego w porozumieniu z Graczowem) – miała wziąć na siebie główny ciężar zdobycia gmachu⁴⁶. Pół godziny później (21 sierpnia ok. godz. 00.06–00.10) 6 czołgów i 20 transporterów opancerzonych zajęło pozycje wyjściowe do ataku w połowie drogi pomiędzy ambasadą amerykańską a „Białym Domem”⁴⁷. Z powodu otrzymanych od kontrolerów z „Aeroflotu” sygnałów o starcie trzech śmigłowców szturmowych Mi-24 z lotniska w Podolsku zmuszono Jelcyna do zejścia do schronu znajdującego się w budynku⁴⁸. Jednak pół godziny później przechwycono w eterze informację o przesunięciu ataku na godz. 4.00 ze względu na powrót śmigłowców na lotnisko z powodu niskiego pułapu zachmurzenia nad Moskwą oraz opóźnienie redyslokacji oddziałów „Świrskiej” oraz „Witebskiej” dywizji powietrzno-desantowych, uważanych w kręgach resortu obrony za zdolne do użycia broni przeciwko cywilom⁴⁹. W pobliżu nie było także podległej MSW, dywizji OMSDON-u⁵⁰. Kilkanaście minut po godz. 4.00 w sztabie obrony Jelcyna zaczęto nieśmiało spekulować o możliwym odwołaniu ataku. Jednak na wszelki wypadek – nie chcąc dopuścić do zmniejszenia liczby ludzi zgromadzonych przed gmachem Rady Najwyższej (co mogło pociągnąć za sobą wzrost ryzyka ataku na budynek) – uruchomiona ponownie o godz. 5.40 radiostacja „Echo Moskwy” zaczęła wzywać mieszkańców stolicy do przybycia pod „Biały Dom”⁵¹.

W rzeczywistości rozkaz przerwania operacji wydał jeszcze przed godz. 2.00 marsz. Jazow w wyniku otrzymania informacji o tragicznych zajściach na Sadowym Kolcu. Nie zmienił jej nawet po naleganiach przewodniczącego KGB⁵².

O godz. 2.30 na Łubiance rozpoczęła się narada z udziałem Kriuczkowa, Bakłanowa, Szenina, Wariennikowa, Aczałowa, Gromowa oraz około 20 wyższych funkcjonariuszy

⁴⁵ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 10–11, 45–51; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 130; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 474–475; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 244–245; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 176–177.

⁴⁶ A. Kozhevnikov, *On the Barricades*, [w:] *Russia at the Barricades: Eyewitness Accounts of the August 1991 Coup*, red. V.E. Bonnell, A. Cooper, G. Freidin, M.E. Sharpe, New York 1994, s. 263; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 476; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 120; А.С. Пржездомский, *За кулисами путча*, Вече, Москва 2011, s. 289; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 445.

⁴⁷ С. Шальнев, *Кто развалил СССР...*, s. 290; Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомовские мифы...*

⁴⁸ *FBIS Report: Central Asia...*, s. 25; Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомовские мифы...*; T. Delavre, *Der Putsch in Moskau: Berichte und Dokumente*, Insel-Verlag, Frankfurt am Main-Leipzig 1992, s. 141; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 52; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 125.

⁴⁹ J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 111; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 120; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 52; С. Шальнев, *Кто развалил СССР...*, s. 292. T. Delavre, *Der Putsch in Moskau...*, s. 146. Związczą 98. „Świrska” Dywizja Powietrzno-Desantowa Gwardii cieszyła się złą sławą po krwawej rasyfikacji Baku w styczniu 1990 roku. Zob. J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 244.

⁵⁰ B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 120.

⁵¹ С. Шальнев, *Кто развалил СССР...*, s. 293.

⁵² M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 476; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 180, 183.

KGB. Po oświadczeniu Gromowa, że po wycofaniu się resortu obrony z działań wymierzonych przeciwko legalnym władzom Rosyjskiej FSRR również dywizja OMSDON-u nie weźmie udziału w szturmie „Białego Domu”, przewodniczący KGB z trudem przyjął do wiadomości konieczność odwołania akcji⁵³.

W tym samym czasie z inicjatywą wycofania wszystkich wojsk z Moskwy zwrócił się do Jazowa głównodowodzący Wojsk Lotniczych – gen. Szaposznikow. Dwie godziny później podczas rozpoczętego o godz. 5.00 posiedzenia Kolegium Ministerstwa Obrony wsparli go Maksimow i Czernawin, jednak Jazow nadal nie zamierzał ustąpić. Dopiero po pojawieniu się informacji o przejściu na stronę Jelcyna konkretnych jednostek wojskowych: garnizonu Sachalina, 2. Flotyli Atomowych Okrętów Podwodnych z Pietropawłowska Kamczackiego, bazy morskiej w Leningradzie oraz Szkoły Wojsk Spadochronowych w Riazaniu, zaczął się obawiać możliwych starć w szeregach samej armii, co mogłoby grozić zupełną destabilizacją państwa⁵⁴. Wcześniej rozważał jeszcze koncepcję zastąpienia „niepewnych” jednostek przez pułki powietrznodesantowe z 98. i 103. Dywizji już obecne na przedmieściach, dlatego niektórym pododdziałom dywizji „Tamańskiej” nakazano powrót do koszar⁵⁵. Dopiero około godz. 8.50 wydał Kalininowi i Graczowowi – bez konsultacji z GKChP – formalny rozkaz o wycofaniu wszystkich wojsk ze stolicy⁵⁶. Było to równoznaczne z upadkiem puczu. Do tego czasu zanotowano siedem ofiar śmiertelnych, w tym pięć osób cywilnych i dwóch żołnierzy⁵⁷.

Kilka minut później rozpoczęło się ostatnie posiedzenie Państwowego Komitetu do spraw Stanu Wyjątkowego. Przez półtorej godziny atmosfera spotkania była bardzo napięta. Jazow wystąpił z propozycją udania się do Foros na spotkanie z Gorbaczowem, wzbudzając ostre repliki ze strony Bakłanowa i Tizjakowa. Kriuczkwow początkowo nie zabrał głosu, jednak po pewnym czasie poparł marszałka⁵⁸.

We wczesnych godzinach popołudniowych (ok. godz. 14.15), po wydaniu przez Radę Najwyższą Rosyjskiej FRR oraz Radę Ministrów ZSRR oświadczeń krytykujących działania GKChP, Kriuczkwow, Jazow, Bakłanow, Tizjakow, Łukianow, a także zastępcę sekretarza generalnego KC KPZR – Władimir Iwaszko odlecieli dwoma samolotami z Wnukowa na Krym⁵⁹. Po rozmowie z Gorbaczowem oraz ponownym powrocie do

⁵³ А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 450–451; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 476–77; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 183–184.

⁵⁴ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 37, 60; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 463; T. Delavre, *Der Putsch in Moskau...*, s. 147; Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомовские мифы...*

⁵⁵ J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 246; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 52–53; С. Шальнев, *Кто развалил СССР...*, s. 292–293; T. Delavre, *Der Putsch in Moskau...*, s. 148.

⁵⁶ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 59; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 111; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 131; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 186; Е. Стригин, *Предавшие СССР*, Алгоритм, Москва 2005, s. 356; В. Крючков, *Личное дело*, t. 2, s. 199. Wycofywanie jednostek wojskowych ze stolicy zakończyło się w godzinach wieczornych 21 sierpnia. Zob. J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 249; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 59.

⁵⁷ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 59.

⁵⁸ В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 186–187; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 131.

⁵⁹ J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 104, 113; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 452; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 131; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 452; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 187; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 61, 63, 65; В. Крючков, *Личное дело*, t. 2, s. 202–203.

Moskwy nocą z 21 na 22 sierpnia (o godz. 02.30) zostali zatrzymani⁶⁰. Nazajutrz w prywatnej willi ministra spraw wewnętrznych odnaleziono zwłoki jej właściciela – Borysa Pugo (ok. godz. 9.30), a dwa dni później w służbowym gabinecie na Kremlu – Siergieja Achromiejewa (ok. godz. 10.00). W obu wypadkach oficjalnie uznano, że popełnili samobójstwa w wyniku depresji⁶¹.

Spośród najwyższego dowództwa najbardziej radykalnymi zwolennikami puczu byli: Wariennikow, Aczałow, Makaszow i pierwszy zastępca głównodowodzącego Wojsk Lądowych – gen. armii Anatolij Bietiechin. Umiarkowane poparcie deklarowali Jazow z Achromiejewem, Kalininem oraz głównodowodzącym Wojsk Obrony Powietrznej Kraju – gen. armii Iwanem Trietiakiem⁶². Niechętnie wprowadzenie stanu wyjątkowego przyjęli natomiast: Szaposznikow, Kaługin, Maksimow, Czernawin i Chwatow. Najliczniejsi byli ci, którzy zajęli pozycję wyczekującą: Moisiejew, Graczow, Lebieź, Samsonow, jak również: zastępca ministra obrony ds. techniki – gen. armii Jurij Jaszyn, a także szef sztabu Moskiewskiego Okręgu Wojskowego – gen. ltn. Leonid Zołotow⁶³.

Według danych amerykańskiego Departamentu Obrony w puczu wzięły udział jedynie pododdziały wchodzące w skład 15 dywizji spośród ogółem 180 będących w dyspozycji Ministerstwa Obrony, MWD oraz KGB⁶⁴.

1.2. Działania służb specjalnych oraz pozostałych formacji podległych KGB, Ministerstwu Obrony i MWD

Zgodnie z uprzednio opracowanym, choć nader ogólnym planem działań, które miały być podjęte w razie wprowadzenia na terytorium ZSRR stanu wyjątkowego, Komitet Bezpieczeństwa Państwowego był odpowiedzialny za realizację następujących zadań:

- odsunięcia od władzy i izolowania prezydenta ZSRR;
- wprowadzenia stałego monitoringu aktualnych miejsc pobytu przywódców Rosyjskiej FSRR oraz władz miejskich Moskwy, jak również znanych ze swych demokratycznych poglądów deputowanych do Rady Najwyższej ZSRR oraz innych

⁶⁰ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 64–66; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 253; A. Knight, *Szpiedzy bez maski. Spadkobiercy KGB*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001, s. 30. Będący w stanie szoku Kriuczow został zatrzymany przez Sterligowa. Zob. M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 480–481; E. Альбац, *Мина амедленного действия...*, s. 267.

⁶¹ В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 237–240, 251–254; А. Шевякин, *Разгром советской державы. От «оттепели» до «перестройки»*, Вече, Москва 2005, s. 389–391; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 491–493.

⁶² B. Potyrała, H. Szczegół, *Czerwoni marszałkowie...*, s. 289; B. Potyrała, W. Szlufik, *Koniec mitu...*, s. 23, 34, 92, 93–94, 137, 228, 233–234; B. Taylor, *The Soviet Military...*, s. 44, 50–53; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 110; idem, *The Rise of Russia...*, s. 230; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 463–464; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 118–119; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 16–17, 59, 112–113;

⁶³ B. Potyrała, W. Szlufik, *Koniec mitu...*, s. 41–42, 113, 121, 130, 150–151; B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 86–87, 118; B. Taylor, *The Soviet Military...*, s. 46–48, 50–52; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 108–110, 112; idem, *The Rise of Russia...*, s. 234–235, 247–248; I. Oldberg, *The August Coup and the Soviet Armed Forces...*, s. 96; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 53, 128, 131; B. Potyrała, H. Szczegół, *Czerwoni marszałkowie...*, s. 289; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 466–467, 473; B. Крючков, *Личное дело*, t. 2, s. 199; Polit.ru: А. Цыганок, *Белодомовские мифы...*

⁶⁴ B. Starr, *Moiseev replaced by Shaposhnikov*, „Jane’s Defence Weekly” 31.08.1991, s. 338.

czołowych działaczy politycznych i społecznych wraz z jednoczesnym pozostawianiem w gotowości do ich późniejszego zatrzymania, a następnie internowania;

- zajęcia, a w razie konieczności, przeprowadzenia szturmów – wspólnie z wojskowymi oddziałami operacji specjalnych oraz formacji ogólnowojskowych Ministerstwa Obrony i MWD – tych obiektów (zwłaszcza gmachu Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR), w których potencjalnie mogliby przebywać wymienieni działacze polityczni;
- wprowadzenia kontroli przesyłu informacji i łączności;
- wykrywania i sygnalizowania o jakichkolwiek przejawach „negatywnych postaw” ze strony „elementów antyspołecznych”, a w nagłych przypadkach podejmowania wobec nich działań „zapobiegawczo-profilaktycznych”;
- okazywania wsparcia organom milicji;
- sygnalizowania o przejawach „bierności” konkretnych lokalnych organizacji partyjnych i niereagowania na ich prośby o pomoc;
- wzmożenia pracy operacyjnej i reżimów ochrony w ważnych obiektach przemysłowych transportu i łączności;
- pozyskiwania i analizowania informacji na temat reakcji na wprowadzenie stanu wyjątkowego ze strony ludności ZSRR oraz „zagranicznych kręgów władzy”⁶⁵.

W celu realizacji zadań wprowadzono całodobowe dyżury naczelników w poszczególnych jednostkach komitetu, uzupełniono ich stany osobowe i zasilono rezerwistami, odwołano funkcjonariuszy KGB z urlopów, wydano im z sejfów osobistą broń służbową wraz z kompletem amunicji, a w związku z przygotowaniem procedury przewidywanych zatrzymań „elementów antyspołecznych” nakazano druk 300 000 formularzy aresztowych oraz zamówiono 250 000 par kajdanek⁶⁶.

Jednakże rola KGB w zapewnieniu porządku publicznego oraz „zastraszeniu ludności” poprzez demonstrowanie „pokazu siły” miała być ograniczona, gdyż główne zadania w tym zakresie miały realizować formacje wojskowe podległe resortom obrony oraz spraw wewnętrznych⁶⁷.

Zadania związane z bezpośrednim wprowadzeniem stanu wyjątkowego miały wykonać następujące jednostki aparatu centralnego KGB:

- 1. Zarząd Główny: pozyskiwanie i analizowanie informacji na temat reakcji innych państw na wprowadzenie stanu wojennego, jak również wzmiankowane w poprzednim podrozdziale postawienie w stan gotowości bojowej wojskowego oddziału operacji specjalnych „W” („Wympiel”) wraz z możliwością jego użycia do szturmów wyznaczonych obiektów oraz pacyfikacji wystąpień publicznych;

⁶⁵ В. Бакатин, *Избавление от КГБ...*, s. 53; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 419, 420–421, 424; О. Хлобустов, *Август 1991. Где был КГБ?*, Эксмо-Алгоритм, Москва 2011, s. 176. Zob. też В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 123; Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования роли и участия должностных лиц КГБ СССР в событиях 19-21 августа 1991 года* (<http://flb.ru/material.phtml?id=3632>).

⁶⁶ А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 419–420, 426–427; Е. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 258; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 19; С. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, Penguin Press, London 2000, s. 513; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 238; А. Roxburgh, *The Second Russian Revolution: The struggle for Power in the Kremlin*, Pharos Books, New York 1992, s. 209.

⁶⁷ В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 96.

- 2. Zarząd Główny: podjęcie działań zmierzających do wzmożenia reżimów ochrony w agencjach TASS i APN;
- 3. Zarząd Główny: nakazanie wydziałom specjalnym okręgów wojskowych podjęcia działań zmierzających do stanowczego przeciwstawienia się wszelkim zamiarom podpisania nowego układu związkowego oraz ewentualnych porozumień o analogicznym charakterze na poziomie poszczególnych republik związkowych i regionów autonomicznych, jak również sformowanie, wraz z Zarządem „Z”, specjalnych grup pracowników operacyjnych w celu przerwania ich 18 sierpnia o godz. 16.00 na terytorium Litwy, Łotwy i Estonii z zamiarem przeprowadzenia tam zatrzymań najbardziej aktywnych członków rozmaitych ugrupowań opozycyjnych;
- Zarząd „Z”: pozyskiwanie i analizowanie informacji na temat reakcji ludności na wprowadzenie stanu wojennego, a ponadto realizacja – we współpracy z 7. Zarządem KGB, Zarządem ds. Moskwy i Obwodu Moskiewskiego KGB oraz po otrzymaniu dodatkowego rozkazu – uprzednio przygotowanego planu zatrzymania 76 osób, w tym 18 kluczowych przywódców z kręgu najwyższych organów władzy ZSRR oraz Rosyjskiej FSRR, w tym między innymi Jelcyna, Ruckoja, Rusłana Chasbułatowa, Iwana Siłajewa, Giennadija Burbulisa, Aleksandra Jakowlewa i Eduarda Szewardnadze w celu późniejszego osadzenia ich w specjalnym ośrodku internowania w Zawidowie pod Moskwą, jak również przygotowanie – wraz 3. Zarządem Głównym – wspomnianych grup przeznaczonych do działania w republikach nadbałtyckich; w następnym etapie w pozostałych częściach Związku Radzieckiego planowano dokonanie zatrzymań oraz internowań kolejnych 7000 osób, w tym kilkuset dziennikarzy;
- 7. Zarząd: prowadzenie, od 18 sierpnia od godz. 14.00 stałej obserwacji zewnętrznej 63 osób, w tym tych, których następnie planowano zatrzymać, jak również wzmiankowane w poprzednim podrozdziale postawienie w stan gotowości bojowej wojskowego oddziału operacji specjalnych „A-7” („Alfa”) wraz możliwością jego użycia do analogicznych zadań jak w wypadku oddziału „W”;
- 12. Wydział: monitorowanie rozmów telefonicznych oraz podsłuchów zainstalowanych uprzednio w mieszkaniach i daczach ważniejszych polityków oraz wyższych urzędników państwowych, zwłaszcza wobec tych przeznaczonych do późniejszego zatrzymania;
- 15. Zarząd Główny: sformowanie liczącej około 200 funkcjonariuszy tzw. grupy rezerwowej do patrolowania ulic Moskwy;
- Służba Ochrony: realizowanie pod kryptonimem „Subjekt 110” specjalnego zadania polegającego na dyskretnej inwigilacji, a następnie – 18 sierpnia od godz. 16.50 – fizycznej izolacji Gorbaczowa przebywającego w rezydencji KGB „Zaria” w miejscowości Foros na Krymie, jak również zapewnienie ochrony członkom Państwowego Komitetu ds. Stanu Wyjątkowego;
- Zarząd Łączności Rządowej: odcięcie 18 sierpnia po godz. 16.30 wszelkiej łączności obiektu „Zaria” ze światem zewnętrznym, a ponadto wydanie analogicznego rozkazu przerwania kanałów łączności wiodących do gmachu Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR, w tym gabinetów Jelcyna i Siłajewa;
- Główny Zarząd Wojsk Pogranicznych: przekazanie pod komendę Służby Ochrony: 79. „Symferopolskiego” oddziału granicznego „Sewastopolskiego” Pułku Wojsk

Pogranicznych KGB oraz 5. „Bałakowskiej” Samodzielnej Brygady Okrętów Straży KGB w celu zablokowania dostępu do obiektu „Zaria” od strony lądowej i morskiej⁶⁸.

Przewodniczący KGB, Wadimir Kriuczukow, 19 sierpnia o godz. 3.30 spotkał się w swoim gabinecie z naczelnikami aparatu centralnego komitetu, na którym już formalnie poinformował o rychłym wprowadzeniu stanu wyjątkowego. O godz. 6.00 na podstawie jego rozkazu we wszystkich centralnych i terenowych jednostkach organizacyjnych KGB wprowadzono stan podwyższonej gotowości bojowej. Dotyczyło to również czterech spośród pięciu związków taktycznych podległych Zarządowi „SCz”, z których dwa przegrupowano następnie do Moskwy (zob. podrozdział 1.1)⁶⁹.

Z kolei podległemu resortowi obrony (a będącemu formalnie częścią Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych ZSRR) Głównemu Zarządowi Wywiadowczemu (GRU – ГРУ, *Главное разведывательное управление*) nakazano wraz z wprowadzeniem stanu wyjątkowego:

- rozpoczęcie przez jednostki radiotechniczne podległe 6. Zarządowi (ds. wywiadu sygnałowego) GRU zakłócania pracy nadajników zagranicznych rozgłośni radiowych oraz niezależnych radiostacji krajowych;
- pozyskiwanie przez oficerów GRU oraz słuchaczy Akademii Wojskowo-Dyplomatycznej informacji o osobach podżegających do łamania porządku publicznego⁷⁰.

Natomiast rolą pozamilitarnych formacji MWD – przy współdziałaniu z jednostkami Ministerstwa Obrony – było zapewnienie:

- wsparcia ze strony Głównego Zarządu Państwowej Inspekcji Samochodowej MWD działań mających na celu zapewnienie bezpieczeństwa podczas wprowadzania do miast jednostek wojskowych;

⁶⁸ В. Бакатин, *Избавление от КГБ...*, s. 53–54; Е. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 255–258; *Материалы дела о проверке конституционности Указов Президента РФ, касающихся деятельности КПСС и КП СФСР, а также о проверке конституционности КПСС и КП СФСР*, том 2, Конституционный Суд Российской Федерации, Москва 1997, s. 48, 50; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 74–76, 89, 93–94, 96; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 17, 27, 54–58, 60; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 441–444, 465–467; C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive...*, s. 513; C. Andrew, O. Gordievsky, *Comrade Kryuchkov's Instructions: Top Secret Files on KGB Foreign Operations, 1975–1985*, Stanford University Press, Stanford 1994, s. 223; J. Dunlop, *The August 1991 Coup...*, s. 103–104, 106; idem, *The Rise of Russia...*, s. 247; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 415; Е. Стригин, *Предавшие СССР...*, s. 358; Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования...*

⁶⁹ В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 107–08; В. Крючков, *Личное дело*, т. 2, s. 181; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 15–16; Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования...* Wśród wspomnianych związków taktycznych znalazły się: 103. Dywizja Powietrzno-Desantowa Gwardii z Witebska (Białoruski Okręg Wojskowy), 75. „Nachiczewańska” Dywizja Strzelców Zmotoryzowanych z Nichiczewania (Zakaukaski Okręg Wojskowy), 48. Dywizja Strzelców Zmotoryzowanych ze Smoleńska (Moskiewski Okręg Wojskowy) oraz 27. „Sewastopolska” Samodzielna Brygada Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii z Tiopłego Stanu k. Moskwy (Moskiewski Okręg wojskowy). Zob. А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 414.

⁷⁰ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 34–35; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 91; Е. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 258.

- ochrony bezpieczeństwa oraz porządku w miejscach publicznych, w tym również w środkach publicznego transportu i komunikacji, przez Główny Zarząd Ochrony Porządku Publicznego MWD;
- zabezpieczenia wyznaczonych budynków użyteczności publicznej ze strony Głównego Zarządu Wojsk Wewnętrznych MWD;
- wymuszenia przestrzegania przez wszystkie pioniry resortu i ludność rygorów tzw. godziny milicyjnej⁷¹.

Choć 19 sierpnia o godz. 9.00 na odprawie u ministra Borisa Pugo stawili się niemal wszyscy zastępcy i szefowie pionirów MWD (z wyjątkiem tych, którzy przebywali na urlopiach poza rejonem Moskwy), to większość spośród wspomnianych zadań przypadła do wykonania milicyjnym formacjom ochronnym oraz posterunkowo-patrolowym. Do działań zaangażowano ponadto ogólnowojskową 1. Dywizję OMSDON-u (zob. podrozdział 1.1)⁷².

Jednakże – wbrew pierwotnym, a przy tym bardzo ogólnym, założeniom – formacje pozamilitarne podległe KGB i MWD ostatecznie nie zrealizowały kilku istotnych z uprzednio zaplanowanych przedsięwzięć.

Zaniechano wyłączenia z sieci telefonu wysokiej częstotliwości oraz faksu na dachu Jelcyna w podmoskiewskim Usowie (nieopodal Archangielskoje), które nie tylko umożliwiło mu kontakt z dość zaskoczonym wówczas jeszcze Graczowem, lecz także przekazanie tym kanałem już w pierwszych godzinach puczu – do oczekującego na niego w „Białym Domu” jego zastępcy, Wiktora Iljuszyna, którego telefon „WCz” również działał (!) – tekstu *Odezwy przywódców Rosji do Narodu*⁷³. Według słów Jelcyna także w innych pomieszczeniach gmachu Rady Najwyższej Rosyjskiej FSRR: „Łączność telefoniczna, zarówno rządowa, jak i miejska, to funkcjonowała, to ją wyłączano”⁷⁴.

Ponadto mimo formalnego zaostrzenia cenzury oraz ograniczenia przekazywania wiadomości jedynie do radia, pierwszego kanału telewizji ogólnozwiązkowej (w którym co godzinę nadawane były komunikaty GKCzP), a także czterech dzienników prasowych („Prawda”, „Izwestia”, „Trud” i „Sowietskaja Rossija”), nie doprowadzono do zamknięcia wszystkich krytycznie nastawionych do puczu mediów. Poza lokalnymi moskiewskimi rozgłośniami: Echo Moskwy (wyłączonej jedynie na kilka godzin w nocy z wtorku na środę), Radio Rossiji, Wzгляд i Piatyje Kolieso, zdołano bowiem – bez zgody samozwańczych władz – rozdać również wstrzymane w trakcie druku aktualne wydanie „Nizawisimoi Gaziety” oraz – całkowicie nielegalne – numery „Obszcziej Gaziety” i

⁷¹ A. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 415; *FBIS Report: Central Asia...*, s. 24.

⁷² В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 248–249; M. Galeotti, *Perestroika, Perestrelka, Pereborka: Policing Russia in a Time of Change*, „Europe-Asia Studies” 45/5 (1993), s. 781; L. Shelley, *Policing Soviet Society: The Evolution of State Control*, Routledge, New York 1996, s. 55–56.

⁷³ B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 85–89, 95, 103; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 26; A. Sobczak, *Przed upadkiem...*, s. 254. Poza *Odezwą przywódców Rosji do Narodu* Jelcyn wydał jeszcze tego samego dnia co najmniej trzy dekrety (w ramach których m.in. uznał powołanie GKCzP za sprzeczne z konstytucją, a jego członków oraz wszystkich funkcjonariuszy wykonujących ich rozkazy za wyjętych spod prawa oraz podlegających aresztowaniu), a także specjalną odezwę do żołnierzy wzywającą do wykonywania poleceń wydawanych jedynie przez niego jako naczelnego dowódcę sił zbrojnych na terytorium Rosyjskiej FSRR. Zob. W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 29–30; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem...*, s. 465.

⁷⁴ B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 106. Zob. też: W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 32.

dziennika „Kuranty”. Dodatkowo kontynuowały też pracę agencje prasowe: Postfaktum, Interfax, IMA-Press i RIA, a co najmniej do godzin wieczornych drugiego dnia puczu funkcjonowała jeszcze stacja telewizyjna Wiesti. W ten sposób jeszcze przed południem 19 sierpnia wspomniana już odezwa Jelcyna stała się znana nie tylko w całej Moskwie, lecz także w innych miastach Związku Radzieckiego. Oprócz tego – na znak protestu przeciwko wprowadzeniu stanu wyjątkowego – rozmaite organizacje i osoby prywatne spontanicznie rozpoczęły powielanie różnego rodzaju ulotek. Nawet – ku zdumieniu zwolenników Jelcyna – w jedynym oficjalnie dostępnym kanale telewizyjnym wyemitowano zaskakująco obiektywny reportaż spod „Białego Domu”⁷⁵. W rezultacie – spóźnione o co najmniej półtorej doby – wydanie przez komendanta Moskwy rozkazu o wprowadzeniu godziny milicyjnej (zakazujące jednocześnie organizowania wszelkich strajków, zebrań, wieców, pochodów ulicznych i demonstracji) zostało przez mieszkańców stolicy zupełnie zignorowane, a zgromadzony przed budynkiem Rady Najwyższej wielotysięczny tłum (szacowany w nocy z poniedziałku na wtorek na ok. 15 000 osób, we wtorkowe południe na ok. 200 000, po południu tego samego dnia na ok. 40 000–70 000, a w godzinach wieczornych oraz w nocy z wtorku na środę na ok. 50 000 ludzi) faktycznie zapobiegł skutecznej finalizacji operacji „Grom”, co w konsekwencji doprowadziło do odmowy wykonania rozkazów przez dowódców kluczowych formacji. Do podobnej skali zgromadzeń doszło także w kilku innych miastach: Leningradzie (ok. 130 000–180 000 osób uczestniczących w wiecu 20 sierpnia o godz. 10.00), Swierdłowsku (ok. 100 000 ludzi zebranych 21 sierpnia) oraz Kiszyniowie (ok. 50 000 osób). Mniejsze demonstracje odbyły się między innymi w: Mińsku (ok. 300 osób demonstrujących 19 sierpnia o godz. 10.00 oraz ok. 5000 zebranych 20 sierpnia o godz. 18.00), Groznym (19 sierpnia) i Czelabińsku (21 sierpnia)⁷⁶.

Dodatkowo zrezygnowano z czasowej izolacji potencjalnych liderów opozycji. Mimo uprzedniego objęcia podsłuchem⁷⁷, a w niektórych wypadkach stałą obserwacją

⁷⁵ B. Jelcyn, *op. cit.*, s. 86, 93, 103, 109, 111, 119; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 22, 30–31, 35, 38, 43, 128; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 219–220; T. Delavre, *Der Putsch in Moskau...*, s. 112–113, 140, 146, 148; A. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 441–443.

⁷⁶ W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 10, 32, 36, 38, 42–43; B. Taylor, *The Soviet Military...*, s. 47; A. Kozhevnikov, *On the Barricades*, [w:] *Russia at the Barricades...*, s. 263; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 229, 234–235; A. Sobczak, *Przed upadkiem...*, s. 259; M. Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 421, 427; A. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 432, 434, 446–447.

⁷⁷ Od co najmniej 15 sierpnia 1991 r. podsłuchem objęto m.in. prywatne numery telefonów: byłego sekretarza KC – Aleksandra Jakowlewa (dodatkowo od 9 sierpnia „kontrolowano” dwa numery wykorzystywanych przez niego telefonów służbowych), byłego ministra spraw zagranicznych – Eduarda Szewardnadze (ponadto podsłuchiowano jeden z jego telefonów służbowych), premiera RFSRR – Iwana Siłajewa, ministra ds. druku i informacji RFSRR – Michała Połtoranina, wicemera Moskwy – Jurija Łużkowa, jednego z założycieli i liderów Międzyregionalnej Grupy Deputowanych w Radzie Najwyższej ZSRR – Jurija Afanasjewa, deputowanego tej formacji i byłego prokuratora ds. szczególnie ważnych spraw przy Prokuraturze Generalnej ZSRR – Nikołaja Iwanowa, gen. mjr. KGB w stanie spoczynku – Olega Kaługina, szefa ochrony osobistej Jelcyna – Aleksandra Korżakowa, a nawet czołowych przedstawicieli samych „puczystów”, w tym: wiceprezydenta ZSRR i późniejszego „formalnego” przewodniczącego Państwowego Komitetu ds. Stanu Wyjątkowego – Janajewa, jak również przewodniczącego Rady Najwyższej ZSRR – Łukianowa. Dodatkowo tego samego dnia na rozkaz Kriuczkowa analogiczną „kontrolą” objęto wszystkich abonentów łączności rządowej. Wśród nich, poza Siłajewem, Połtoraninem i

zewnątrzną⁷⁸ najważniejszych przedstawicieli grup obejmujących rzeczywistych oraz potencjalnych antagonistów GKCzP – poza faktycznym internowaniem Gorbaczowa w Foros na Krymie, jak również zatrzymaniem trzech (choć relatywnie mało znaczących) deputowanych do Rady Najwyższej ZSRR i Rady Najwyższej RFSRR⁷⁹ – w zasadzie zaniechano podjęcia podobnych kroków wobec kluczowych przeciwników samozwańczej junty. Dotyczyło to zwłaszcza tych, których osobowość w naturalny sposób predestynowała do odgrywania roli liderów – a co za tym idzie – gotowych do podjęcia ryzyka stawienia oporu nawet w skrajnie niekorzystnych dla siebie okolicznościach.

Łużkowem, znaleźli się m.in.: Gorbaczow, Jelcyn, jego zastępca, wiceprezydent – Aleksandr Ruckoj, państwowy sekretarz RFSRR – Giennadij Burbulis, pierwszy wiceprzewodniczący i zarazem p.o. przewodniczącego Rady Najwyższej RFSRR – Ruslan Chasbułatow, mer Moskwy – Gawrił Popow, członek Rady Bezpieczeństwa przy Prezydencie ZSRR – Wadim Bakatin, przewodniczący Rady Związkowej przy Radzie Najwyższej ZSRR – Iwan Łaptiew. Wiadomo również, że w przeszłości obiektem podsłuchu były ponadto aparaty „WCz” Jakowlewa i Szewardnadze, a także prywatne numery małżonki Gorbaczowa – Raisy oraz ponad 200 deputowanych (należących głównie do frakcji Międzyregionalnej Grupy Deputowanych), w tym m.in.: Afanasjewa, Galiny Starowojtowej i Siergieja Stankiewicza. Od stycznia do kwietnia 1990 r. funkcjonował też podsłuch zamontowany w pomieszczeniach sauny kompleksu sportowego „Družba”, często wykorzystywanej wówczas przez Jelcyna. Zob. E. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 248–254, 256; *Материалы дела о проверке конституционности Указов Президента РФ, касающихся деятельности КПСС и КП СФСР, а также о проверке конституционности КПСС и КП СФСР*, том 2, Конституционный Суд Российской Федерации, Москва 1997, s. 46–50; В. Бакатин, *Избавление от КГБ...*, s. 54; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 56, 62; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 20; В. Jelcyn, *op. cit.*, s. 47; J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 192–193; Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования...*

⁷⁸ Reżim tzw. głębokiego rozpracowania (oznaczający równoległe wykorzystanie podsłuchu i obserwacji zewnętrznej) zdecydowano się zastosować jeszcze kilka miesięcy przed puczem m.in. wobec: Jakowlewa, Afanasjewa, Kaługina oraz Starowojtowej. W ramach bezpośrednich przygotowań do wprowadzenia stanu wyjątkowego Służbie Ochrony KGB zlecono wszczęcie w rezydencji „Zaria” dyskretnej inwigilacji Gorbaczowa i członków jego najbliższej rodziny, a 7. Zarządowi KGB – wdrożenie trybu stałej obserwacji zewnętrznej 63 osób, w tym m.in. Jelcyna, Ruckoja, Chasbułatowa, Burbulisa, Popowa, Łużkowa, Stankiewicza, Jakowlewa, Szewardnadze oraz Wakatina. Zob. E. Альбац, *Мина замедленного действия...*, s. 249, 252–254; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 56; В. Бакатин, *Избавление от КГБ...*, s. 54; *Материалы дела о проверке...*, s. 50; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 27; Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования...*

⁷⁹ Jeden – Telman Gdlian – był deputowanym Rady Najwyższej ZSRR, a dwóch innych – Wiktor Komczatow oraz Witalij Urażcew – deputowanymi Rady Najwyższej RFSRR. Oprócz nich zatrzymano jeszcze aktywistę organizacji „Tarcza” – Nikołaja Prosiełkowa. Wszystkich przewieziono jeszcze 19 sierpnia do jednej z podmoskiewskich jednostek wojskowych, gdzie – według późniejszych ustaleń śledczych – byli traktowani nader poprawnie. Nie wiadomo, jakimi kryteriami kierowano się przy internowaniu wspomnianych osób, gdyż z pewnością nie można ich zaliczyć do grona pierwszoplanowych działaczy politycznych. Trzeciego dnia puczu (21 sierpnia o godz. 07.00) zwolniono ich do domów. Zob. А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 420, 452; R. Barylski, *The Soldier in Russian Politics 1988–1996: Duty, Dictatorship, and Democracy Under Gorbachev and Yeltsin*, Transaction Publ., New Brunswick 1998, s. 101; Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования...*

Należeli do nich z pewnością: Jelcyn, Ruckoj, Chasbułatow oraz Szewardnadze, a być może także Jakowlew, Wadim Bakatin i Oleg Kaługin⁸⁰.

Wspomniane zaniechania były między innymi rezultatem – analogicznego jak w resorcie obrony – braku jednomyślności w szeregach kierowniczych kadr KGB i MWD nie tylko wobec zakresu i skali środków niezbędnych do zastosowania w ramach wprowadzonego stanu wyjątkowego, ale nawet w odniesieniu do samego faktu jego wprowadzenia. Choć w wypadku podległego Kriuczkowowi aparatu centralnego komitetu różnice nie były tak wyraźne, to niewątpliwie do grona zwolenników puczu – poza samym przewodniczącym – można zaliczyć: jego dwóch pierwszych zastępców – Gruszkę i Agiejewa, trzech kolejnych – gen. mjr. Walerija Lebiediewa, gen. ltn. Jokubasa Pietrowasa i gen. ltn. Witalija Priłukowa, oraz naczelników: 3. Zarządu Głównego – wiceadm. Aleksandra Żardeckiego, Zarządu „Z” – gen. mjr. Walerija Worotnikowa i 12. Wydziału – gen. mjr. Jewgienija Kałgina. Postawę wyczekującą zajęli z kolei naczelnicy: 1. Zarządu Głównego – gen. ltn Leonid Szebarszyn, 15. Zarządu Głównego – gen. ltn Władimir Gorszkow, a także dowódcy obu oddziałów operacji specjalnych („W” i „A-7”) – Bieskow oraz Karpuchin⁸¹. Bardziej zdecydowanie przeciwko wprowadzeniu stanu wyjątkowego opowiedział się jedynie naczelnik utworzonego zaledwie dwa miesiące wcześniej (ale faktycznie nadal będącego w fazie formowania i nader nielicznego) KGB Rosyjskiej FSRR (formalnie podległego prezydentowi Rosyjskiej FSRR) – gen. mjr. Wiktor Iwanienko⁸².

Znacznie większe rozbieżności panowały natomiast wewnątrz kierownictwa MWD, gdzie rozkazy, stosunkowo ostrożnego zwolennika puczu – ministra Pugo, były niemal jawnie sabotowane przez jego zastępcę – ministra spraw wewnętrznych ds. kadr

⁸⁰ Е. Стригин, *Предавшие СССР...*, s. 353–355. Wprawdzie Kriuczkow wydał jeszcze 21 sierpnia ok. godz. 3.00 rozkaz zatrzymania Popowa i Łużkowa, jednak w ówczesnych warunkach szanse jego realizacji były już znikome. Zob. А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 451.

⁸¹ Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования...*; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 132–133; Л. Млечин, *Председатели КГБ. Рассекреченные судьбы*, Центрполиграф, Москва 1999, s. 604; А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 423–424, 441.

⁸² А. Шевякин, *КГБ против СССР...*, s. 425; Е. Стригин, *КГБ был, ест и будет. От КГБ до МБ РФ, Эксмо-Алгоритм*, Москва 2004, s. 129; В. Бакатин, *Избавление от КГБ...*, s. 119; J.M. Waller, *Secret Empire: The KGB in Russia Today*, Westview Press, San Francisco–Oxford 1994, s. 61; *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991. Справочник*, Международный Фонд «Демократия», Москва 2003, s. 176; *Материалы дела о проверке...*, s. 29; М. Ебон, *KGB: Death and Rebirth*, Praeger, Westport–London 1994, s. 96. Z powodu oporu Kriuczkowa (będącego następcem wyboru 12 czerwca 1991 r. Borysa Jelcyna na urząd prezydenta Rosyjskiej FSRR), początkowy etat KGB Rosyjskiej FSRR wynosił zaledwie 23 osoby. Rozkaz o jego powiększeniu do 270 osób wydano dopiero 17 sierpnia 1991 r., na dwa dni przed wprowadzeniem stanu wyjątkowego. Jednak według ppłk. KGB, Władimira Rubakowa, niektórzy funkcjonariusze komitetu podjęli działania będące istotnym wsparciem dla Jelcyna (m. in. znaleźli dostęp do magazynów broni, dzięki czemu obrońcy gmachu Rady Najwyższej RFSRR dysponowali bronią strzelecką, zagwarantowali rozpowszechnianie informacji docierających z siedziby prezydenta RFSRR poprzez nieformalne oddanie do dyspozycji nowo wybranych władz Rosyjskiej FSRR ok. 600 numerów sieci systemu łączności rządowej, a oficerowie w stanie spoczynku, którzy przeszli do działalności w biznesie, zdołali podjąć z kont rozmaitych firm i przekazać do sztabu obrony „Białego Domu” milion rubli w gotówce). Zob.: *Материалы дела о проверке...*, s. 29–30; Е. Стригин, *КГБ был, ест и будет...*, s. 131; А. Яровой, *Процвай, КГБ*, Олма-Пресс, Москва 2001, s. 38; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 133; В. Бакатин, *Избавление от КГБ...*, s. 55–56.

Rosyjskiej FSRR – gen. ltn. Andrieja Dunajewa, który nie tylko otwarcie odmówił ich wykonania, ale także korzystając z własnych kanałów łączności, zwrócił się 20 sierpnia do wszystkich jednostek resortu o respektowanie konstytucji ZSRR i udzielenie poparcia Jelcynowi. W rezultacie wsparli go nie tylko funkcjonariusze części stołecznych formacji (w szczególności kursanci z Akademii MWD w Moskwie oraz milicjanci z pionu inspekcji samochodowej nakłaniający czołgistów po tragicznym incydencie na Sadowym Kolcu do wycofania się z miasta), ale także przybyli nazajutrz z odsieczą do Moskwy kadeci ze szkół milicyjnych z Brińska, Rjazania, Orła, Iwanowa, Wołogdy i Włodimira. W rezultacie do południa ostatniego dnia puczu nadzór nad zapewnieniem bezpieczeństwa oraz porządkiem publicznym w mieście, jak również za kontrola nad szlakami komunikacyjnymi wiodącymi do stolicy zdążyły już przejść w gestię jednostek MWD wiernych Jelcynowi. Ponadto o 20.30 wypowiedzieli posłuszeństwo ministrowi jego dwaj pierwsi zastępcy – Gromow oraz gen. płk Iwan Sziłow⁸³. Kilka godzin później zatrzymano większość członków GKChP z Kriuczokowem i Janajewem na czele (zob. podrozdział 1.1).

2. PODSUMOWANIE

Zainicjowane formalnie przez przewodniczącego KGB od 9 grudnia 1990 r. na podstawie ustnego polecenia prezydenta ZSRR prace studyjne nad planem użycia siły w sytuacjach „nadzwyczajnych” ze względu na konieczność zachowania szczególnej tajemnicy nigdy nie wyszły poza stadium wstępnych założeń. Nawet ich przyspieszenie, poczynając od 5 sierpnia 1991 r. w związku z bezpośrednią decyzją o wprowadzeniu stanu wyjątkowego w celu niedopuszczenia do zaplanowanego na 20 sierpnia podpisania nowego Traktatu Związkowego (zasadniczo zmieniającego status Związku Radzieckiego z kraju federacyjnego w konfederację suwerennych państw) – poza zwiększeniem liczby osób zaangażowanych do prac planistycznych z dwóch do czterech – nie było w stanie zasadniczo wpłynąć na zakres jego szczegółowości. Szerszemu rozwinięciu prac nie sprzyjała też nader enigmatyczna postawa Gorbaczowa⁸⁴, który oficjalnie nigdy nie wyraził zgody na faktyczne wprowadzenie planu w życie, mając świadomość, że zarówno zastosowanie jakiegokolwiek rozwiązania siłowego, jak i rozpad Związku Radzieckiego muszą prowadzić do utraty władzy i definitywnego zakończenia jego kariery politycznej. Stąd też – mimo „zielonego światła” otrzymanego początkowo ze strony prezydenta ZSRR – Kriuczokow ukrywał przed nim stan zaawansowania prac nad planem i zdecydował się na podjęcie ryzyka wprowadzenia – niedopracowanego planistycznie –

⁸³ R. Curfman, *Russian Police Transition To Democracy: Revising The Russian Police Attitude Toward The Rule of Law*, Naval Postgraduate School, Monterey December 1997, s. 67; L. Shelley, *Policing Soviet Society...*, s. 55–56; Central Intelligence Agency, *The Russian Security Services: Sorting Out the Pieces*, Directorate of Intelligence, LDA 92-14029, 15 September 1992, k. 5 (<http://www.foia.cia.gov>; dostęp: 14.12.2013); J. Dunlop, *The Rise of Russia...*, s. 244; W. Boriew, *Trzy dni...*, s. 52, 128; G. Bennett, *The Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation*, The Conflict Studies Research Centre – Royal Military Academy, Sandhurst 2000, s. 3; M. Galeotti, *Perestroika, Perestrelka, Pereborka...*, „Europe-Asia Studies” 45/5 (1993), s. 781; С. Шальнев, *Кто развалил СССР...*, s. 291, 293; T. Delavre, *Der Putsch in Moskau...*, s. 146–147; В. Степанков, Е. Лисов, *Кремлевский заговор...*, s. 250–251.

⁸⁴ Zob. A. Knight, *Szpiedzy bez maski...*, s. 26–36; idem, *The Coup that Never Was: Gorbachev and the Forces of Reaction*, „Problems of Communism” 1991/XL, s. 40; W.E. Odom, *Alternative Perspectives on the August Coup*, „Problems of Communism” 1991/XL, s. 15.

stanu wyjątkowego będącego zarazem klasycznym przewrotem wojskowym skierowanym przeciwko legalnym organom dotychczasowej władzy.

Wbrew pierwotnym założeniom planistów demonstracja siły poprzez wprowadzenie do większych miast dużej ilości sprzętu wojskowego nie zniechęciła przeciwników puczu do organizowania różnorodnych form protestu, choć stały się one bardziej widoczne dopiero po pierwszym wystąpieniu Jelcyna pod „Białym Domem” w południe pierwszego dnia puczu. W tej sytuacji główny ciężar działań powinny wziąć na siebie dwa pozostałe resorty – KGB i MWD.

Jednak i w tym wypadku brak skonkretyzowanego planu działania rozpisanego na konkretne formacje i służby aż do poziomu poszczególnych (centralnych oraz terenowych) jednostek organizacyjnych często zmuszał ich naczelników i dowódców do ryzykownych improwizacji, jak również powodował, że realizacja bardzo ogólnie sformułowanych zadań następowała w sposób nader chaotyczny, co doprowadziło do licznych zaniechań, zwłaszcza w pierwszych sześciu godzinach od chwili wprowadzenia stanu wyjątkowego. Trzy z nich miały charakter kluczowy i to one ostatecznie przesądziły o niepowodzeniu puczu. Pierwszym i najważniejszym zaniechaniem był brak blokady wszystkich ogólnie dostępnych kanałów łączności, a także aparatów łączności rządowej u tych użytkowników, wobec których zamierzano podjąć działania dotyczące ich zatrzymania i internowania. Drugim, nie mniej istotnym zaniedbaniem ze strony kierujących KGB i MWD był brak reakcji na spontanicznie podejmowane przez dziennikarzy niezależnych mediów próby przekazywania niezmanipulowanych informacji. Trzecim, dopełniającym poprzednie elementem, z którego realizacji w lwiej części zrezygnowano, była czasowa izolacja potencjalnych liderów opozycji.

Za zaniechania wynikające z braku realizacji wspomnianych trzech kluczowych zadań odpowiedzialne było głównie kierownictwo KGB, w znacznie mniejszym zaś zakresie (gdyż ograniczonym jedynie częściowo do niepodjęcia działań dotyczących zawieszenia bieżącego funkcjonowania niezależnych mediów) – MWD. Prawdopodobnie Kriuczkow uznał bowiem, że maksymalne ograniczenie najbardziej ostrych form represji będzie argumentem ułatwiającym jakąś formę akceptacji samozwańczego GKChP przez państwa zachodnie oraz umożliwi im pogodzenie się z faktem utraty władzy przez Gorbaczowa. Nie przewidział, że – jak to się stało w wypadku Ministerstwa Obrony – dojdzie w obu tych resortach do wewnętrznego pęknięcia na nieformalne frakcje: zwolenników i przeciwników puczu oraz najliczniejszą grupę niezdecydowanych.

W rezultacie zdjęcia Jelcyna przemawiającego w południe pierwszego dnia puczu na pancerzu jednego z czołgów, jak też jego (wydana kilka godzin wcześniej) odezwa odegrały (wraz z niebywale szybkim ich rozpowszechnieniem, zarówno w samej Moskwie, jak i na całym świecie) rolę kuli śnieżnej prowadzącej – poprzez kolejne fazy: spontanicznego gromadzenia się mieszkańców stolicy pod „Białym Domem”, samoorganizowania się sztabu oraz wykazania determinacji przy stawianiu zbrojnego oporu – aż do faktycznego sabotowania rozkazu realizacji operacji „Grom” przez dowódców wojskowych pełniących kluczowe funkcje wykonawcze – co ostatecznie doprowadziło do fiaska przewrotu.

Należy jednocześnie podkreślić, że o niepowodzeniu puczu na terytorium całego Związku Radzieckiego zdecydowały wydarzenia zachodzące w Moskwie, a rolę swoistego jęczyczka u wagi odegrały wielotysięczne tłumy, które podjęły osobiste ryzyko obrony gmachu Rady Najwyższej RFSRR – i tym samym – wymusiły decyzję o rezygnacji z użycia siły – co doprowadziło nie tylko do zakończenia epoki dominacji

ustroju komunistycznego w największym państwie świata, ale także do jego gwałtownego rozpadu.

Po sześciu latach *pieriestrojki* radzieckie resorty „siłowe” nie były zatem w stanie skutecznie przeciwstawić się – rozbudzonym w okresie rządów Gorbaczowa – wolnościowym aspiracjom narodów ZSRR, a rezultatem upadku samozwańczego Państwowego Komitetu do spraw Stanu Wyjątkowego były między innymi zasadnicze zmiany organizacyjne i drastyczne czystki kadrowe w ich szeregach.

Tabela 1. Związki taktyczne i jednostki wojskowe będące w dyspozycji Ministerstwa Obrony, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz Komitetu Bezpieczeństwa Publicznego w Moskwie oraz wokół radzieckiej stolicy 19 sierpnia 1991 r. o godz. 5.00

Nazwa jednostki	Miejsce stałej dyslokacji sztabu	Liczba oficerów i żołnierzy			Ważniejsze uzbrojenie	
		Przeciętna liczebność w okresie pokoju	Zdolność uzupełnienia stanu liczebnego w ciągu 48-72 godz.	Stan etatowy po 48-72 godz.	Podstawowe czołgi bojowe	Bojowe wozy piechoty, desantowe oraz transportery opancerzone
W dyspozycji Ministerstwa Obrony						
2. „Tamańska” dywizja strzelców zmotoryzowanych gwardii*	Kalininiec (30 km od Moskwy)	3000	5500	8500	179	452
4. „Kantemirowska” dywizja pancerna gwardii**	Naro-Fomińsk k. Moskwy (60 km od Moskwy)	1500	4000	5500	347	290
228. zapasowa dywizja ochrony tyłów	Moskwa ul. Pawłowska	1000	1500	3500	–	60
331. pułk powietrzno-desantowy (ze 106. dywizji powietrzno-desantowej gwardii z Tuły)	Naro-Fomińsk (60 km od Moskwy)	700	400	1100	–	90
Łącznie w dyspozycji Ministerstwa Obrony	–	6200	11400	18600	526	892
W dyspozycji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych:						
1. samodzielna dywizja strzelców zmotoryzowanych specjalnego przeznaczenia im. F. Dzierżyńskiego (tzw. OMSDON)	Bałasziha (10 km od Moskwy)	6000	3000	9000	60	400
21. samodzielna brygada strzelców zmotoryzowanych	Sofrino (50 km od Moskwy)	600	1400	2000	–	100

specjalnego przeznaczenia (OMSBON)						
6. samodzielny batalion oddziałów specjalnego przeznaczenia „Witiaz” (OSNAZ)	Bałaszicha (10 km od Moskwy)	600	200	800	–	40
Samodzielny batalion oddziałów specjalnego przeznaczenia (OSNAZ)	Moskwa-Lefortowo	600	200	800	–	40
Pułk oddziałów milicji specjalnego przeznaczenia (tzw. OMON)	Moskwa-Październiko we Pole	1500	500	2000	–	–
Pułk służby patrolowo-posterunkowej MWD	Moskwa-Warszawka	1500	300	1800	–	–
1. operacyjny pułk MWD	Moskwa-Sawielowskoj e	1500	300	1800	–	–
3. pułk ochrony MWD	Moskwa	1400	200	1600	–	–
Oddział milicji specjalnego przeznaczenia (OMON)	Szelkowo (50 km od Moskwy)	300	–	300	–	–
Łącznie w dyspozycji MWD		14000	6100	20100	60	580
W dyspozycji Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR						
Dywerysyjna grupa „W” (z 1. Zarządu Głównego)	Bałaszicha (10 km od Moskwy)	500	–	500	–	–
Antyterrorystyczna grupa „A-7” (z 7. Zarządu)	Moskwa ul. Frunzeńska	600	–	600	–	–
Antyterrorystyczna grupa „Wołna” (z Zarządu KGB RFRR ds. Mokwy i Obwodu Moskiewskiego)	Moskwa	300	–	300	–	–
„Kremłowski” pułk ochrony (ze Służby Ochrony)	Moskwa, Kreml	1200	–	1200	40	60
27. „Sewastopolska” samodzielna brygada strzelców zmotoryzowanych gwardii (z Zarządu „SCz”)	Moskwa-Tioplej Stan	1000	1000	2000	40	120
Żołnierze ochrony (z 15. Zarządu Głównego)	Okolice Moskwy	200	–	200	–	–
Łącznie w dyspozycji KGB	–	3800	1000	4800	80	180
Ogółem w dyspozycji resortów „siłowych”		24000	18500	43500	666	1652

* Z czego 19 sierpnia skierowano na ulice Moskwy: 2107 oficerów i żołnierzy, 127 czołgów, 294 bojowe wozy piechoty i transportery opancerzone oraz 216 samochodów ciężarowych; ** Z czego 19 sierpnia skierowano na ulice Moskwy: ok. 1900 oficerów i żołnierzy, 235 czołgów, 133 bojowe wozy piechoty i transportery opancerzone oraz ok. 210 samochodów ciężarowych; ponadto na terenie Moskiewskiego Okręgu Wojskowego (w większej odległości od Moskwy) stacjonowały następujące związki taktyczne i większe jednostki resortu obrony: 106. Dywizja Powietrzno-Desantowa Gwardii (Tuła); 31. „Wiśleńska” Dywizja Pancerna (Dzierżyńsk); 16. Brygada Specnazu (Czuczkowo); 467. Obwodowe Centrum

Wyszkolenia Gwardii (Władimir) – sformowane z likwidowanej 26. „Moskiewsko-Tartuskiej” Szkolnej Dywizji Pancерnej; 5210. Baza Przechowywania Techniki Wojskowej (Kalinin) – sformowana z likwidowanej 32. „Tamańskiej” Dywizji Strzelców Zmotoryzowanych Gwardii; 5347. Baza Przechowywania Techniki Wojskowej (Tambow) – sformowana z likwidowanej 206. „Korsuńskiej” Dywizji Strzelców Zmotoryzowanych.

Źródła: A. Шевякин, *Разгром советской державы*, Вече, Москва 2005, s. 379–381; В. Феськов, К. Калашников, В. Голиков, *Советская Армия в годы «холодной войны» (1945–1991)*, Изд. Том, Томск 2004, s. 58–60, 104–106, 111–112, 114, 121; А. Ленский, М. Цыбин, *Советские сухопутные войска в последний год Союза СССР. Справочник*, Санкт-Петербург 2001, s. 170–178; В. Jelcyn, *Notatki prezydenta*, Univ-Comp, Warszawa 1995, s. 92–93; W. Boriew, *Trzy dni. Ostatni wojskowy spektakl epoki komunizmu*, Amber, Warszawa 1992, s. 14, 49, 52, 54; В. Смоленцев, *Гарнизоны и перевороты* (<http://www.zavtra.ru/cgi/veil//data/zavtra/98/254/44.html>); А. Цыганок, *Четыре судьбоносных дня: 19–22 августа 1991-го. Записки начальника оперативного отдела штаба обороны Дома Советов*, „Независимая Газета” 18.08.2006 г. (http://nvo.ng.ru/history/2006-08-18/1_19aug91.html?id_user=Y); G. Bush, В. Scowcroft *Świat przekształcony*, Politeja, Warszawa 2000, s. 540.

LITERATURA

- [1] Альбац Е., *Мина замедленного действия. Политический портрет КГБ*, Русслинг, Москва 1992.
- [2] Andrew C., Gordievsky O., *Comrade Kryuchkov's Instructions: Top Secret Files on KGB Foreign Operations, 1975–1985*, Stanford University Press, Stanford 1994.
- [3] Andrew C., Mitrokhin V., *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*, Penguin Press, London 2000.
- [4] Бакатин В., *Избавление от КГБ. Время, события, люди*, Московские Новости, Москва 1992.
- [5] Barylski R., *The Soldier in Russian Politics 1988–1996: Duty, Dictatorship, and Democracy Under Gorbachev and Yeltsin*, Transaction Publ., New Brunswick 1998.
- [6] Beissinger M., *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- [7] Bennett G., *The Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation*, The Conflict Studies Research Centre – Royal Military Academy, Sandhurst 2000.
- [8] Boriew W., *Trzy dni. Ostatni wojskowy spektakl epoki komunizmu*, Amber, Warszawa 1992.
- [9] Brusstar J., Jones E., *The Russian Military's Role in Politics*, Institute for National Strategic Studies-National Defence University, Washington 1995.
- [10] Bush G., Scowcroft B., *Świat przekształcony*, Politeja, Warszawa 2000.
- [11] Central Intelligence Agency, *The Russian Security Services: Sorting Out the Pieces*, Directorate of Intelligence, LDA 92-14029, 15 September 1992, k. 1–6, <http://www.foia.cia.gov> (dostęp: 14.12.2013).
- [12] Curfman R., *Russian Police Transition To Democracy: Revising The Russian Police Attitude Toward The Rule of Law*, Naval Postgraduate School, Monterey December 1997.
- [13] Цыганок А., *Четыре судьбоносных дня: 19–22 августа 1991-го. Записки начальника Оперативного отдела штаба обороны Дома Советов*, „Независимая Газета” 18.08.2006 г., http://nvo.ng.ru/history/2006-08-18/1_19aug91.html?id_user=Y.

- [14] Delavre T., *Der Putsch in Moskau: Berichte und Dokumente*, Insel-Verlag, Frankfurt am Main – Leipzig 1992.
- [15] Dobbs M., *Precz z Wielkim Bratem. Upadek imperium radzieckiego*, Rebis, Poznań 1998.
- [16] Dunlop J., *The August 1991 Coup and Its Impact on Soviet Politics*, „Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 94–127.
- [17] Dunlop J., *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire*, Princeton University Press, Princeton–Chichester 1993.
- [18] Ebon M., *KGB: Death and Rebirth*, Praeger, Westport–London 1994.
- [19] *FBIS Report, Central Asia-Russia: Procuracy Statement on Army Role in Coup*, „Foreign Broadcast Information Service” 1992/31, s. 22–27.
- [20] Феськов В., Калашников К., Голиков В., *Советская Армия в годы «холодной войны» (1945–1991)*, Изд. Томского университета, Томск 2004.
- [21] Фонд «Имени Дмитрия Комаря: *Формирование штаба обороны*, http://kfond.org/blog/107_nachalnik_operativnogo_otdela_shtaba_oborony_doma_sovetov_vspominaet_kak_moskva_-_chut_ne_stala_stalingradom_-_1942.html.
- [22] Фонд «Имени Дмитрия Комаря: *Силы ГКЧП*, http://kfond.org/blog/103_silu_gkchp.html.
- [23] Freelance Bureau: *Заключение по материалам расследования роли и участия*
- [24] *должностных лиц КГБ СССР в событиях 19-21 августа 1991 года*, <http://flb.ru/material.phtml?id=3632>.
- [25] Galeotti M., *Perestroika, Perestrelka, Pereborka: Policing Russia in a Time of Change*, „Europe-Asia Studies” 45/5 (1993), s. 769-786.
- [26] Хлобустов О., *Август 1991: где был КГБ?*, Эксмо-Алгоритм, Москва 2011.
- [27] Яровой А., *Процай, КГБ*, Олма-Пресс, Москва 2001.
- [28] Jelcyn B., *Notatki prezydenta*, Univ-Comp, Warszawa 1995.
- [29] Knight A., *Szpiedzy bez maski. Spadkobiercy KGB*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001.
- [30] Knight A., *The Coup that Never Was: Gorbachev and the Forces of Reaction*, „Problems of Communism” 1991/XL, s. 36–43.
- [31] Kozhevnikov A., *On the Barricades*, [w:] *Russia at the Barricades: Eyewitness Accounts of the August 1991 Coup*, red. V.E. Bonnell, A. Cooper, G. Freidin, Sharpe, New York 1994, s. 263–266.
- [32] Крючков В., *Личное дело*, t. 2, Олимп, Москва 1997.
- [33] Lehrke J.P., *The Transition to National Armies in the Former Soviet Republics 1988–2005*, Routledge, Abington – New York 2013.
- [34] Ленский А., Цыбин М., *Советские сухопутные войска в последний год Союза СССР. Справочник*, Санкт-Петербург 2001.
- [35] Леонов Н., *Крестный путь России 1991–2000*, Русский Дом, Москва 2002.
- [36] *Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991. Справочник*, red. А. Кокурин, Н. Петров, Международный Фонд «Демократия», Москва 2003.

- [37] Odom W.E., *Alternative Perspectives on the August Coup*, „Problems of Communism” 1991/XL, s. 13–19.
- [38] Oldberg I., *The August Coup and the Soviet Armed Forces*, „Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual” 1991/15, red. T.W. Karasik, Academic International Press, Gulf Breeze 1991, s. 87–101.
- [39] *Материалы дела о проверке конституционности Указов Президента РФ, касающихся деятельности КПСС и КП СФСР, а также о проверке конституционности КПСС и КП СФСР*, том 2, Конституционный Суд Российской Федерации, Москва 1997.
- [40] Млечин Л., *Председатели КГБ. Рассекреченные судьбы*, Центрполиграф, Москва 1999.
- [41] Polit.ru: Цыганок А., *Белодомовские мифы августа 1991 г.*, 18.08.2006, http://polit.ru/article/2006/08/18/mify_1991/.
- [42] Potyrała B., Szczegóła H., *Czerwoni marszałkowie. Elita Armii Radzieckiej 1935–1991*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. T. Kotarbińskiego, Zielona Góra 1997.
- [43] Potyrała B., Szlufik W., *Koniec mitu o niezwyciężonej Armii Radzieckiej (lata siedemdziesiąte-dziewięćdziesiąte)*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, Częstochowa 2001.
- [44] Пржездомский А.С., *За кулисами путча*, Вече, Москва 2011.
- [45] Roxburgh A., *The Second Russian Revolution: The struggle for Power in the Kremlin*, Pharos Books, New York 1992.
- [46] „Russia and Eurasia Armed Forces Review Annual” 1991/15, red. T.W. Karasik, Academic International Press, Gulf Breeze 1991.
- [47] Shelley L., *Policing Soviet Society: The Evolution of State Control*, Routledge, New York 1996.
- [47] Смоленцев В., *Гарнизоны и перевороты*, <http://www.zavtra.ru/cgi//veil/data/zavtra/98/254/44.html>.
- [49] Sobczak A., *Przed upadkiem. Wspomina mer Petersburga*, PWN, Warszawa 1992.
- [50] Starr B., *Moiseev replaced by Shaposhnikov*, „Jane’s Defence Weekly” 31.08.1991, s. 338.
- [51] Степанков В., Лисов Е., *Кремлевский заговор: Версия следствия*, Огонек, Москва 1992.
- [52] Стригин Е., *КГБ был, ест и будет. От КГБ до МБ РФ*, Эксмо-Алгоритм, Москва 2004.
- [53] Стригин Е., *Предавшие СССР*, Алгоритм, Москва 2005.
- [54] Шальнев С., *Кто развалил СССР*, Грааль, Москва 2001.
- [55] Шевякин А., *КГБ против СССР. 17 мгновений измены*, Яуза-Эксмо, Москва 2012.
- [56] Шевякин А., *Разгром советской державы*, Вече, Москва 2005.
- [57] Taylor B., *The Soviet Military and the Disintegration of the USSR*, „Journal of Cold War Studies” 5/1 (2003), s. 17–66.
- [58] Waller J. M., *Secret Empire: The KGB in Russia Today*, Westview Press, San Francisco – Oxford 1994.

PARTICIPATION OF SOVIET FORCE'S DEPARTMENTS IN THE "AUGUST COUP" OF 1991. PART 2

The article explores in detail the activities of the Ministry of Defence, the Committee for State Security (KGB) and the Ministry of Internal Affairs (MVD) taken during the „August Coup” from 19 to 21 August 1991, both by military special operations units, all-military formations and others – subordinates – services.

Contrary to initial assumptions planners show of force by the introduction to the larger cities large numbers of military equipment did not discourage opponents of the coup to organize various forms of protest, although they have become more visible only from noon on the first day of the coup. In this situation, the main burden of action should take on the other two departments – the KGB and MVD.

However, in this case, the lack embodied the announced action plan for individual formations and services up to the level of the individual (central and field) organizational units has led to numerous omissions, especially in the first six hours after a state of emergency. Three of them were of crucial and they finally determined the failed coup. The first and most important was the lack of blockade of all publicly available communication channels, as well as government communications apparatus of those users for whom it was intended to take action against their detention and internment. The second was the lack of response to spontaneously taken by journalists of independent media attempts to transfer non-manipulated in formations. The third, with the implementation of the lion's share of abandoned, was the temporary isolation of potential opposition leaders.

The article uses official collections of documents published in the Russian Federation in the 1990s, as well as numerous analyses of various the authors (especially from Russia, United States and Britain) also disclosed reports of the Central Intelligence Agency, available on the Internet, thanks to the law on the Freedom of access to information.

Keywords: Ministry of Defence of the USSR, the KGB of the USSR, the MVD of the USSR, August Coup of the 1991, GKChP

DOI:10.7862/rz.2014.hss.27

Przesłano do redakcji: marzec 2014

Przyjęto do druku: lipiec 2014